

Online Sesli Foto Yöntemi ile 2023 Kahramanmaraş Depremlerinde Sorgulanan Dinî/Fıkhî Sorular Üzerine Bir Değerlendirme *

İsmet KALKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı
Asst. Prof., Adıyaman University Faculty of Theology Department of Islamic Law
Adıyaman / TÜRKİYE

ikalkan@adiyaman.edu.tr | orcid.org/0000-0003-3964-3006

Öz

Bu çalışma, 2023 Kahramanmaraş depremleri sürecinde cevabı merak edilen dinî ve fikhî soruların tespit edilmesini amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında katılımcılara, “fıkıh” kavramının onlara ne hatırlattığı; fıkıh ilminin inanç, ibadet ve toplumsal ilişkiler açısından kendileri için ifade ettiği değer; bu ilme başvuru düzeyleri ve fıkıhın bireysel ve toplumsal problemlerin çözümüne katkı sağlama kapasitesi hakkındaki görüşleri sorulmuştur. Araştırmada veri toplama aracı olarak “Online Sesli Foto (OSF)” tekniği kullanılmış; elde edilen verilerin analizi ise “Online Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (OYFA)” yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma, deprem bölgesinde bulunan, 98’i aktif öğrenci olmak üzere toplam 139 kişinin katılımıyla yürütülmüş; ancak veri analizi 121 anket üzerinden yapılabilmektedir. Araştırmacı, bulguları en doğru biçimde yansıtabilmek amacıyla elde ettiği verileri, anket sürecinde iş birliği yaptığı gönüllü üniversite öğrencilerinden gelen geri bildirimlerle daha da zenginleştirmiştir. Ayrıca elde edilen

* Bu çalışmanın etik kurul onayı, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu’ndan 31.07.2023 tarihli ve 440 sayılı karar ile alınmıştır.

Geliş/Received: 07.08.2025 | **Kabul/Accepted:** 29.12.2025 | **Yayın/Published:** 30.12.2025

Atıf/Citation: Kalkan, İsmet. “Online Sesli Foto Yöntemi ile 2023 Kahramanmaraş Depremlerinde Sorgulanan Dinî/Fıkhî Sorular Üzerine Bir Değerlendirme”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 46 (Aralık 2025), 589-629./Kalkan, İsmet. “An Evaluation of the Religious/Fiqhi (Islamic Jurisprudential) Questions Raised During the 2023 Kahramanmaraş Earthquakes Through the Online Photovoice (OPV) Method”. *Journal of Islamic Law Studies* 46 (December 2025), 589-629.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1760262>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

bulgular online seminer ve konferanslar aracılığıyla paylaşılarak, aktif sosyal savunuculuk faaliyetleri de yürütülmüştür. Çalışma sonucunda, inanç, ibadet, sosyal sorumluluk, dinî rehberlik ve manevi danışmanlık gibi ana başlıklar altında toplanan 29 temel tema tespit edilmiştir. Araştırma bulgularına göre, toplumun önemli bir kesimi için din, güvenli bir sığınak; fıkıh ilmi ise başvurulabilir bir kaynak olarak görülmekte ve afet süreçlerinde hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yol gösterici bir işlev üstlendiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Afet, Kahramanmaraş Depremleri, Deprem İlmihali, Online Sesli Foto (OSF), Online Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (OYFA), Fetva

An Evaluation of the Religious/Fiqhi (Islamic Jurisprudential) Questions Raised During the 2023 Kahramanmaraş Earthquakes Through the Online Photovoice (OPV) Method**

Abstract

This study aims to identify the religious and fiqhi (Islamic jurisprudential) questions that emerged and drew public attention during the 2023 Kahramanmaraş earthquakes. As part of the research, participants were asked what the concept of “fiqh” evokes for them; the value they attribute to the science of fiqh in terms of belief, worship, and social relations; the extent to which they consult this discipline; and their opinions on the capacity of fiqh to contribute to the resolution of individual and societal problems. The data collection tool employed in the study was the “Online Photovoice (OPV)” technique and analyzed using the “Online Interpretative Phenomenological Analysis (OIPA)” method. The research was conducted with a total of 139 participants, including 98 active students from the earthquake-affected region; however, the data analysis was carried out on 121 completed questionnaires. In order to reflect the findings as accurately as possible, the researcher enriched the collected data through feedback from volunteer university students who collaborated during the survey process. Furthermore, the findings were shared through online seminars and conferences, thereby supporting active social advocacy efforts. As a result of the study, 29 core themes have been identified under the main categories of belief, worship, social responsibility, religious guidance, and spiritual counseling. The findings indicate that, for a significant portion of society, religion functions as a secure refuge, while the science of fiqh is perceived as a reliable point of reference. Moreover, it is understood that fiqh assumes a guiding role at both individual and societal levels during the times of disaster.

** Ethical approval for this study was obtained from Adiyaman University Social Sciences Ethics Committee (Date: July 31, 2023; Decision No: 440).

Keywords: Islamic Law, Disaster, Kahramanmaraş Earthquakes, Religious Handbook for Earthquakes, Online Photovoice (OPV), Online Interpretative Phenomenological Analysis (OIPA), Fatwa

Giriş

Türkiye, büyük depremlerin meydana geldiği yüksek sismik aktif Anadolu plakası üzerinde bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'yi can ve mal kaybı bakımından depremlerden en çok zarar gören ülkeler seviyesine taşımaktadır.¹

Türkiye'de 1900-2023 yılları arasında can ve mal kaybına yol açan 269 deprem olmuştur. Bunlar arasında can kaybı ve neden olduğu ağır hasar bakımından en yıkıcı olanları sırasıyla; 2023 Kahramanmaraş², 1939 Erzincan ve 1999 Gölçük merkezli Mar-mara depremleridir. Nitekim ilk sırada yer alan Kahramanmaraş depremleri neticesinde; 48 binden fazla insan hayatını kaybetmiş, yarım milyondan fazla bina hasar görmüş, iletişim ve enerji alt yapısı zarar görmüş ve önemli maddi kayıplar oluşmuştur.³

Felaketlerin insanlar üzerindeki etkileri kısa süreli olmadığı gibi deprem bölgesinde yaşamaya devam edenlerle bölgeden ayrılan depremzedelerin depremden aynı seviyede etkilendiklerini söylemek de mümkün değildir. Deprem bölgelerinde kalmaya devam eden depremzedelerin; iş yeri, sosyal tesis ve eğitim kurumları etrafında şekillenen toplumsal bağlarının yok olmasına bağlı olarak sosyalleşememe sorunu yaşadıkları, başka bölgelere göç etmek zorunda kalan depremzedelerin ise gittikleri yere ve yöre halkına karşı yabancılaşma hissi ve aidiyet sorunu yaşamış olmaları güçlü bir olasılık olarak karşımızda durmaktadır. Bu nedenle sadece deprem bölgesinde barınmaya devam eden depremzedeler değil aynı zamanda başka illere göç eden depremzedelerin de manevi rehberlik ve psikososyal destek alma ihtiyaçları bulunmaktadır.⁴

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerinin yaşandığı 11 ilde toplam 7.810 psikososyal destek personeli ile saha çalışmaları yapmıştır.

¹ Boğaziçi Üniversitesi (BOÜN), "Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü (KOERİ)" (Erişim 02.02.2025).

² 2023 tarihli Kahramanmaraş merkezli depremler, 6 Şubat günü, Türkiye saati ile 04:17'de ve 13:24'te Pazarcık ve Elbistan ilçelerinde, ilki Mw7.7 (odak derinlik=8,6km) ve ikincisi de Mw7.6 (odak derinlik=7km) büyüklüğünde meydana gelmiştir.

³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB), "2023 Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri Raporu" (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023), 6.

⁴ SBB, 2023 Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri Raporu, 109-111.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından deprem bölgesinde yıkılan camilerin yerine depremzedelerin ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için 3.558 çadır mescit kurulmuştur.⁵ Ayrıca başkanlık deprem bölgesindeki halkın din hizmeti ile ilgili iş ve işlemlerini gerçekleştirmek üzere de 8 ekip, 72 İl Müftüsü ve 3 bin 208 personel görevlendirmiştir.⁶

Doğal afetlerin sadece maddi değil, aynı zamanda birey ve toplumda pek çok dinî ve manevi buhrana yol açtığı tartışmasız bir gerçektir. Bu tür durumlarda toplumun yaşaması muhtemel travmayı en aza indirmek için uzman akademisyenlerin inisiyatif olarak sahaya inmeleri ve topluma rehberlik etmeleri insani ve dinî bir sorumluluktur. Bu gerekçelerle araştırmacı, depremin ilk gününden itibaren bir sosyal medya platformu üzerinden kurduğu, “Acil Fetva ve Manevi Rehabilitasyon” grubuna üye ilahiyat öğrencileri aracılığıyla depremden etkilenen halkın zihnini meşgul eden dinî ve fikhî içerikli soruları cevaplamaya çalışmıştır. Bu etkinlik aynı zamanda deprem nedeniyle yerinden olan ve eğitim hakkından yoksun kalan öğrencilerin güncel fıkıh problemleri üzerinden fıkıh eğitimlerini kesintisiz olarak devam ettirmelerini sağlamayı amaçlamıştır.

Araştırmacı, deprem sürecinde öğrenciler aracılığıyla yürüttüğü çalışmadan yola çıkarak, araştırmayı “deprem fikhî” bağlamında daha sistematik ve akademik bir zemine taşımak amacıyla; depremzedelerin yaşantılarını, deneyimlerini ve düşüncelerini merkeze alan bir anket çalışması başlatmıştır. Bu çalışma ile depremzedelerin fıkıh bilgisine yönelik hazırbulunmuşlukları ve ihtiyaç düzeyleri, fıkıha başvuru sıklıkları ile toplumsal ilişkilerden kaynaklanan sorunların çözümünde fikhînin işlevselliğine dair yaygın algı ve değerlendirmeleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Deprem fikhîninin hem muhatabı hem de uygulama alanı, bu bilginin doğrudan kendileri için üretildiği depremzede Müslüman birey ve toplumdur. Bu sebeple araştırma, deprem bölgeleriyle sınırlandırılmıştır. Zira afetin doğrudan muhatabı olan bireylerin dinî sorulara verdikleri tepkiler ile karşılaştıkları problemlere ilişkin çözüm arayışları, fikhî bilginin sahadaki yansımalarının, teorik çerçeveden pratiğe uzanan dinamik süreçlerle doğru anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu durum aynı zamanda fikhînin güncel meseleler karşısındaki işlevselliğinin artmasına da katkı sunmaktadır.

Bu çalışmada, afet fikhîninin muhatabı olan Müslüman bireylerin, fıkıh ilmine yönelik tutum ve beklentileri ile işlevselliğine dair güven düzeylerinin ortaya konması, hem günümüz İslâm toplumlarında dinî bilginin toplumsal karşılığının analiz edilmesi

⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİA), “Türkiye Diyanet Vakfı” (Erişim 14.03.2025).

⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİA), (Erişim 14.03.2025).

hem de fıkîh ilminin çağdaş sorunlar karşısındaki rolünün değerlendirilmesi açısından son derece önemlidir. Bu tür saha temelli çalışmalar, toplumsal fıkîh yaklaşımını güçlendirerek, fıkîhin toplumsal gerçeklikle temas eden yönünün daha görünür ve işlevsel hâle gelmesine de katkı sunacaktır.

Çalışmanın temel yaklaşımı, fıkîh ilminin yalnızca bireysel ibadetleri düzenleyen bir disiplin değil, aynı zamanda bireyler arası ilişki, kamu düzeni ve kriz yönetimini de kapsayan dinamik bir sistem olduğu fikrine dayanır. Bu bağlamda çalışma, afet gibi olağanüstü durumlarda ortaya çıkan yeni durumlarla ilgili şer'î hükümlerin; maslahat, zaruret ve ictihad gibi temel fıkîh kavramları çerçevesinde yeniden yorumlanmasına yönelik önemli ipuçları sunma çabası içindedir.

Bu çalışmada, öncelikli olarak depremde hayatını kaybedenlerin şehitlik statüsü ile depremlerin ilâhî bir ceza olarak yorumlanmasının imkânı ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, can ve mal kayıplarına yol açan beşerî kusurların kul hakkı kapsamında değerlendirilmesinin imkânı ile bayanların toplanma merkezlerinde yabancı erkeklerle bir arada bulunmaları ve ihtiyacı olmayanların deprem yardımlarından yararlanmasının cevazı incelenmiştir. Ayrıca, azimet ve ruhsat bağlamında; taharet, tesettür ve istikbâl-i kible şartları yerine getirilemeden kılınan namaz ile cenaze ve defin işlemleri gibi temel fıkîh konulara ilişkin sıkça sorulan meseleler analiz edilmiştir.

1. Literatür Taraması

6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremler, çeşitli bilimsel disiplinlerde yoğun akademik çalışmalara konu olmuştur. Bu kapsamda, farklı alanlarda 42 yüksek lisans tezine ulaşıldığı görülmüştür. Bu tezlerden ikisi, ilahiyat Fakültesi bünyesinde; Din Psikolojisi ile Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dallarında, nitel araştırma yöntemleri ve yüz yüze mülakat tekniği kullanılarak tamamlanmıştır.

Bu tezlerden ilki, Malatya'da depremi deneyimleyen 14-30 yaş aralığındaki genç kadınların dinî başa çıkma stratejilerini incelemekte; özellikle bireylerin deprem sonrası psikolojik süreçlerde dinî inanç ve uygulamalara yönelimlerini ele almaktadır.⁷ İkinci tez ise depremin bireylerin dinî duygu, düşünce ve eğilimleri üzerindeki etkisini ele almakta; özellikle dua, dinî başa çıkma ve din eğitimi süreçlerindeki değişimleri incelemektedir.⁸

⁷ Ayşe Betül Tozal, *6 Şubat Kahramanmaraş Depremlerini Yaşayan Genç Kadınlarda Dini Başa Çıkma (Malatya Örneği)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024)

⁸ Abdurrahman Demir, *Deprem Anı ve Sonrası Sürecin Bireyin Dini Duygu ve Düşüncelerine Etkisi (6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Merkezli Deprem Örneği)* (Bursa, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024)

Ancak 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri bağlamında İslâm Hukuku Anabilim Dalı bünyesinde yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma hem alan ve hem de kullandığı OSF ve OYFA yenilikçi araştırma yöntemleri sayesinde önemli bir boşluğu doldurmakta ve literatüre özgün bir değer katmaktadır.

2. OSF Yönteminin Kullanımı ve Önemi

Deprem sürecinde mağdurların karşılaştıkları dinî ve fikhî meselelere odaklanan bu çalışmada katılımcılarının çoğunluğu üniversite öğrencilerinden oluşmaktadır. Çalışma, depremzedelerin devam eden hayat mücadelesi ve yerlerinden edilmeleri gibi nedenlerle çevrim içi olarak gerçekleştirilmiştir. Afet gibi olağandışı koşullarda yüz yüze yürütülmesi neredeyse imkânsız olan bu çalışmanın, OSF yöntemi aracılığıyla daha geniş bir kitleye ulaşarak pratik bir şekilde tamamlanabilmesi, söz konusu yöntemin zorlu şartlarda ne denli işlevsel ve etkili bir veri toplama aracı olduğunu ortaya koymaktadır.

3. Çalışmanın Amacı Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırmada; deprem mağdurlarının sahip oldukları fikhî bilgi yeterliliğinin afet sürecinde karşılaştıkları şer'î problemleri çözme kapasitesi ve bu süreçte dinî ve fikhî konulara dair merak ettikleri soru ve sorunların tespiti amaçlanmıştır. Ayrıca toplumun fıkıh ilmine yönelik ilgi, algı ve öğrenme ihtiyaçlarına dair tutum ve değerlendirmeleri de analiz edilmiştir. Bu sayede depremzedelerin fıkıh ilmiyle ilgili temel ilgi ve algı düzeylerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Geniş toplum kesimlerinde konuya ilişkin farkındalık oluşturmak amacıyla çevrimiçi ve yüz yüze seminerler/konferanslar düzenlemek de araştırmamızın nihai hedefleri arasında yer almaktadır.

Katılımcıların; %69'unun kadın, %74'ünün üniversite mezunu ve %51'inin ise 18-25 yaş aralığındaki kişilerden oluşması sebebiyle çalışmanın sınırlı kaldığı mülahaza edilmiştir. Bu çalışmanın, son 125 yılın en yıkıcı depremini yaşayan ve etkilerini uzunca bir zaman üzerinden atamayan depremzedelerle ve depremden hemen sonra yapıldığı göz önüne alındığında böyle bir sonucun çıkması gayet doğaldır. Zira afet bölgesinde yaşayan depremzedelerin bir kısmı, farklı şehirlere göç etmiş, diğer bir kısmı ise alışık olmadıkları geçici barınma merkezlerinde yaşamlarını sınırlı imkanlarla sürdürmeye devam etmişlerdir. Katılımcıların devam eden travma ve yaşadıkları psikososyal istikrarsızlıklar, araştırmamızın geniş ve temsil kabiliyeti yüksek bir örnekleme ulaşmasını güçleştirmiştir. Ayrıca depremin etkilerinin devam ettiği dönemde ankete katılmak isteyen depremzedelerden bazıları, bilgisayar temini ve internet erişiminde yaşanan sınırlar sebebiyle ankete ya hiç katılamamış ya da dinî ve fikhî konulara ilişkin

düşüncelerini ayrıntılı bir şekilde ifade edememiştir. Bu durumun elde edilen verilerin derinliğini ve kısmen de olsa kapsamını sınırlamış olabileceği değerlendirilmektedir.

4. Materyal ve Yöntem

Bu araştırma, depremzedelerin maruz kaldıkları dinî ve fikhî zorlukların tespiti içeren çevrim içi anket çalışması olarak tasarlanmıştır. Çalışma için Adıyaman Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 31.07.2023 tarih ve 440 sayılı karar ile etik onayı alınmıştır. Katılımcılara anketin başlangıcında çalışmanın amacı ve içeriği açıklanmış; verilerin anonim olarak kullanılacağı hususunda bilgilendirilmiş ve onamları alınmıştır. Anket değerlendirmesi yalnızca onam veren katılımcıların verileri üzerinden yapılmıştır.

Çalışmada hem nicel hem de nitel veri toplama ve analiz yöntemleri kullanılmıştır. Anket sorularının hazırlanmasında, katılımcıların deneyimlerini görseller ve anlatılarla ifade etmelerine imkân veren Online Sesli Foto (OSF) yöntemi benimsenmiş; elde edilen nitel veriler ise Online Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (OYFA) tekniğiyle analiz edilmiştir. Katılımcılara OSF formunu tanıtmak ve detaylı bilgi sunmak amacıyla anketin her aşamasını açıklayan tanıtım videoları hazırlanmış ve bunlar ilgili bölümlere entegre edilerek katılımcıların izlemesine imkân tanınmıştır. Tüm belgeler, video bağlantıları ve anket formları çevrim içi kanallar aracılığıyla katılımcılarla paylaşılmıştır.

Elde edilen bulgular, Topluluk Temelli Katılımlı Araştırma (TTKA) yaklaşımı çerçevesinde, çoğulcu bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Bu yöntem, farklı perspektiflerin görünür kılınmasını ve katılımcı deneyimlerinin bütüncül değerlendirilmesini mümkün kılmıştır. TTKA yaklaşımı, sahadan elde edilen verilerin hem katılımcılar hem de araştırmacılar nezdinde daha güvenilir bir şekilde anlamlandırılmasına yardımcı olmuştur.

Kullanılan yöntemleri tamamlayan ve verilerin daha anlamlı yorumlanmasına katkıda bulunan diğer bir yaklaşım ise aktif sosyal savunuculuktur. Bu yaklaşım, katılımcıların seslerinin duyurulması, deneyimlerinin görünür kılınması ve toplumsal farkındalık oluşturacak biçimde paylaşılması açısından araştırmaya yön veren temel ilkelere biri olmuştur.⁹

⁹ Ahmet Tanhan, "COVID-19 Sürecinde Online Seslifoto (OSF) Yöntemiyle Biyopsikososyal Manevi ve Ekonomik Meseleleri ve Genel İyi Oluş Düzeyini Ele Almak: OSF'nin Türkçeye Uyarlanması", *Turkish Studies* 15/4 (2020), 1045.

4.1. OSF ve OYFA Yöntemlerin Temel Amaçları

Sesli Foto (Photovoice) yöntemi, ilk olarak Wang ve Burris¹⁰ tarafından geliştirilmiş ancak yöntemin sınırlılıkları nedeniyle Tanhan ve Strack¹¹ tarafından yeniden ele alınmıştır. Geliştirilen bu yöntem, daha geniş katılımcı gruplarına ulaşmayı, araştırma sürecini verimli kılmayı ve hem araştırmacıların hem de katılımcıların daha az zaman harcayarak anlamlı ve etkili sonuçlara ulaşmasını amaçlamıştır. Sesli Foto yönteminin çevrim içi platforma taşınması bu yöntemi; zaman ve maddi giderler, pandemi, endemik durumlar, güvenlik sorunları, çatışmalar veya doğal afetler gibi yüz yüze çalışmanın imkânsız ya da çok zor olduğu koşullarda daha işlevsel kılmıştır.

OSF yönteminin üç temel amacı bulunmaktadır:

1) Katılımcıların yaşamlarını etkileyen olayları kendi özgün bakış açılarıyla ifade etmelerine olanak tanımak.

2) Gönüllü paydaşlarla iş birliği yaparak faktörleri daha geniş kategoriler altında analiz etmek, anlaşılmasını kolaylaştırmak ve dönüştürücü bir diyalog başlatmak.

3) Analiz edilen verilerin sonuçlarını katılımcı ve paydaşlarla birlikte toplantı, rapor, sempozyum ve sosyal medya gibi uygun platformlar aracılığıyla; yetkili kişi ve kurumlarla paylaşarak aktif sosyal savunuculuk yapmak.

Bu savunuculuk, katılımcıların yaşam kalitesini artırmaya, kolaylaştırıcı faktörlerin desteklenerek sorunların daha etkili biçimde ele alınmasına odaklanır. Bu bağlamda OSF, birey ve toplum düzeyinde genel iyi oluş hâlinin artırılmasına hizmet eden nitel bir araştırma yöntemi olarak kabul edilir.¹²

Tanhan ve Strack, OYFA'yı da geleneksel Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz'den (YFA) faydalanarak geliştirmiştir. Geleneksel Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (YFA; Interpretative Phenomenological Analysis-IPA), katılımcıların kendilerine ve çevrelerine bakışını, hayatlarını nasıl anlamlandırdıklarını derinlemesine incelemeyi amaçlar.¹³ Geleneksel YFA sürecinde katılımcı kendi bakışını anlatıp yorumlarken diğer

¹⁰ Caroline Wang - Mary Ann Burris, "Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment", *Health Education & Behavior* 24/3 (ts.), 369-387.

¹¹ Ahmet Tanhan - Robert W. Strack, "Online Photovoice to Explore and Advocate for Muslim Biopsychosocial Spiritual Wellbeing and Issues: Ecological Systems Theory and Ally Development", *Current Psychology* 39/6 (2020), 2010-2025.

¹² Tanhan, "COVID-19 Sürecinde Online Seslifoto (OSF) Yöntemiyle Biyopsikososyal Manevi ve Ekonomik Meseleleri ve Genel İyi Oluş Düzeyini Ele Almak: OSF'nin Türkçeye Uyarlanması", 1046-1047.

¹³ John A. Smith - Mike Osborn, "Interpretative Phenomenological Analysis", *Doing Social Psychology Research*, ed. C. Marks (London: SAGE Publications, 2004), 229-254.

yandan araştırmacı da katılımcının anlatılarını ve bakış açılarını yorumlamaya odaklanır.¹⁴ Bu durum çoğunlukla, araştırmaya yansayan katılımcının kendi yorumu ve sesi olmak yerine araştırmacının yorumu ve sesi olma riskini doğurmaktadır.¹⁵ Online Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (OYFA) ise katılımcının sesini ve yorumunu araştırmaya daha fazla yansıtmayı hedefler. Bu araştırmada katılımcı, kendi fotoğraf ve hikâyesinin temasını bizzat kendisi yazmakta ve yorumlamaktadır. Bu nedenle katılımcının kendi perspektifinden daha fazla yararlanmak ve analiz sürecinde buna bağlı kalmak amacıyla OYFA yöntemi tercih edilmiştir.

5. Katılımcılar

Bu araştırmaya 2023 Kahramanmaraş merkezli depremler sırasında deprem bölgesinde bulunan 18 yaş üzeri 139 kişi katılmıştır. Bunların 42'si erkek (%30.2), 93'ü kadın (%66.9) olup; 1 kişi de (%0.7) cinsiyetini belirtmemiştir. Eksik olan bir veri ile bilimsel araştırmalarda kullanılmasına izin verilmeyen 17 veri çalışmaya dâhil edilmemiştir. Araştırmacı, anket bağlantısını; gönüllülük esasına dayalı olarak bizzat yürüttüğü ve üyelerinin çoğunluğunu üniversite öğrencilerinin oluşturduğu "Acil Fetva ve Manevi Rehabilitasyon" adlı WhatsApp grubu üyeleri aracılığıyla katılımcılara ulaştırmıştır. Araştırma tamamen çevrim içi platformda yürütülmüştür.

Katılımcıların; cinsiyet, medeni durum, deprem bölgesinde bulunma durumu, ev hasar durumu, sosyoekonomik düzey ve deprem nedeniyle kaybedilen akraba ile yakınlık düzeyine ilişkin demografik verileri, aşağıda "Demografik Bulgular" başlığı altında (Tablo 2)'de sunulmuştur.

5.1. Veri Toplama Araçları

Bu araştırma üç bölüm ve toplam 22 anket sorusundan oluşmaktadır.

İlk bölüm, "Online Sesli Foto (OSF)" yöntemiyle deprem sürecinde cevabı merak edilen dinî/fıkîh soruları anlamayı hedefleyen dört adımdan oluşmaktadır.

¹⁴ John A. Smith - Mike Osborn, "Interpretative Phenomenological Analysis", *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Methods*, ed. John A. Smith (London: SAGE Publications, 2003), 51-80; John A. Smith, "Evaluating the contribution of interpretative phenomenological analysis", *Health Psychology Review* 5/1 (2011), 9-27.

¹⁵ Tanhan - Strack, "Online Photovoice to Explore and Advocate for Muslim Biopsychosocial Spiritual Well-being and Issues: Ecological Systems Theory and Ally Development"; Ahmet Tanhan, "COVID-19 sürecinde online seslifoto (OSF) yöntemiyle biyopsikososyal manevi ve ekonomik meseleleri ve genel iyi oluş düzeyini ele almak: OSF'nin Türkçeye uyarlanması [Utilizing online photovoice (OPV) methodology to address biopsychosocial spiritual economic issues and wellbeing during COVID-19: Adapting OPV to Turkish]", *Turkish Studies* 15/4 (2020), 1029-1086.

Birinci Adım: Katılımcılardan, deprem sürecinde merak ettikleri dinî/fikhî sorular üzerine düşünceleri ve bu bağlamda akıllarına gelen anahtar kelimeleri ya da kavramları yazmaları istenmiştir.

İkinci Adım: Katılımcılardan, önceki adımda belirledikleri ve kendileri için önemli olan kelimeleri daha derinlemesine düşünceleri ve bu kelimeleri tanımlayan, simgeleyen ya da betimleyen temsili bir fotoğraf çekmeleri talep edilmiştir. Fotoğraf yükleme sırasında görüntüde hiçbir insanın tam ya da kısmen yer almaması, üçüncü kişilere ait özel mülkiyeti tanımlayıcı unsurların bulunmaması, internetten edinilmiş veya başkalarına ait fotoğrafların kullanılmaması gibi etik ve telif haklarına yönelik kurallara uyulması gerektiği hatırlatılmıştır.

Üçüncü Adım: Katılımcılardan, önceki aşamalarda seçtikleri kelime(ler) ve yükledikleri fotoğrafla ilişkili olarak, bu görsel unsura “bir ses vermeleri”, yani anlamlı bir hikâye veya yorum eklemeleri istenmiştir. Ancak bu hikâyenin “Deprem Sürecinde İhtiyaç Duyulan Dinî/Fikhî Sorular” bağlamında çektikleri fotoğrafa anlam kazandıracak nitelikte olması gerektiği özellikle belirtilmiştir. Yorumlarının daha anlamlı, derinlikli ve kapsayıcı olması için katılımcılara, GÖZSAN modelinin temel soruları rehber olarak sunulmuştur. Katılımcılara, bu altı sorunun yanıtlarını tek tek vermek yerine, bütüncül ve akıcı bir anlatımla yanıtları içeren bir hikâye ya da yorum yazmaları önerilmiştir. Bu sayede katılımcıların yalnızca bireysel deneyimlerini değil, aynı zamanda sosyal ve kurumsal sorumluluklara ilişkin düşüncelerini de yansıtmaları hedeflenmiştir.

GÖZSAN (Görüyorum, Özetle Betimle, Zihinsel ve Sosyal İlişki, Sebepler/Sorunlar, Anlamlandırma, Ne Yapılabilir) modeli aşağıdaki soruların baş harflerinden oluşmaktadır:

- Görüyorum: Fotoğrafta, “Deprem Sürecinde İhtiyaç Duyulan Dinî/Fikhî Sorular” konusyla ilgili olarak ne görüyorsunuz?
- Özetle Betimle: Fotoğrafta ne görülüyor? (Fotoğrafi kısaca anlatınız/betimleyiniz.)
- Zihinsel ve Sosyal İlişki: Fotoğraftaki unsurların sizinle (bireysel olarak) veya içinde bulunduğunuz toplulukla nasıl bir ilişkisi var?
- Sebepler/Sorunlar: Bu durumu ortaya çıkaran ya da bu süreci etkileyen temel etkenler veya sorunlar nelerdir?
- Anlamlandırma: Fotoğrafi çekerken ve şu an yazarken ne yaşıyorsunuz? (Duygu, düşünce, bedensel his, davranış vb.)

• Ne Yapılabilir? Bu fotoğraf, hikâye ve paylaşımlarınız bağlamında, hepimizin (örneğin ilahiyatçılar, müftüler, vaizler, yöneticiler, akranlar vb.) bu konuda hayatı daha anlamlı kılmak için neler yapabileceğini düşünüyorsunuz?

Dördüncü Adım: Katılımcılardan, önceki üç adımı yeniden değerlendirmeleri istenmiştir. Katılımcılardan, bu süreçlerin tamamını en iyi şekilde özetleyecek, temsil edecek ya da anlamlandırarak nitelikte; bir ya da birkaç kelime, tema veya metafor belirlemeleri talep edilmiştir. Bu aşamada katılımcılara; “*su varken teyemmüm etmek*”, “*namazın kazaya kalması*” ve “*sağlıksız sularla abdest ve gusül almak*” gibi örnek temalar sunulmuş, kendilerinden de çok kısa kelime veya kelime gruplarıyla bu temalara benzer en az üç anahtar kelime grubu üretmeleri beklenmiştir.

Katılımcıların, deprem sürecinde merak ettikleri fikhî sorulara ilişkin ürettikleri kavram, fotoğraf ve hikâyelerden yola çıkarak “Bu konuyu en iyi hangi faktör veya sistem açıklar?” sorusuna verdikleri cevaplardan elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Sistem/Faktör	Açıklama	% (n)
Hepsi Birlikte	Tüm sistem ve faktörlerin etkileşimi	55(67)
Bireysel/İçsel	Kişinin düşünce, davranış, cinsiyet, eğitim düzeyi	49(59)
Mikrosistem	Kişinin aile, okul, akran ve fiziki çevresi	44(53)
Ekzosistem	Medya, sosyal hizmetler, yerel yönetimler	27(32)
Makrosistem	Hükümet politikaları, toplumsal örf ve âdetler	25(30)

Tablo 1: Sistem ve Faktörler

Katılımcıların çoğunluğu (%55), konunun yalnızca tek bir faktörle açıklanamayacağını, bütüncül bir yaklaşımla tüm sistem ve faktörlerin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bireysel/içsel (%49) ve mikrosistem (%44) düzeyindeki faktörler ise en çok öne çıkanlar arasına girmiştir. Bu durum, katılımcıların süreci daha çok kendi duygu, düşünce ve davranışları ile aile ve yakın çevre bağlamında algıladığını göstermiştir. Buna karşılık, toplumsal ve kurumsal boyutları temsil eden makrosistem (%25) ve ekzosistem (%27) faktörleri daha düşük oranlarda tercih edilmiştir. Bu sonuç, afet sonrası dinî ve manevi başa çıkma süreçlerinde bireysel deneyimlerin ve yakın çevresel etkileşimlerin belirleyici olmakla birlikte bütüncül yaklaşımın daha güçlü bir şekilde benimsendiğini ortaya koymaktadır.

Anketin Diğer Bölümleri:

İkinci bölümde, katılımcıların deneyimlerini doğru anlamlandırmak ve analiz edebilmek amacıyla ankette; cinsiyet, yaş, meslek, eğitim durumu ve sosyoekonomik düzeyle ilgili demografik sorular sorulmuştur.

Üçüncü bölümde ise katılımcılara, depremin etkileri, dinî ve fikhî hazırbulunuşlukları, sorunların çözümünde fikhî ilminin etkinliği ve fıkha müracaat düzeyleri ile “Acil Fetva ve Manevi Rehabilitasyon” WhatsApp grubunun işlevselliği konularında aşağıdaki sorular sorulmuştur:

- 6 Şubat Kahramanmaraş merkezli depremlerde deprem bölgesinde miydiniz?
- Deprem bölgesinde vefat eden bir yakınınız var mı? Varsa yakınlık derecesi nedir?
- Depremden zarar gören evinizin hasar durumu nedir?
- Dinî ritüelleri (ibadetler) yerine getirmesiniz bile kendinizi manevi bir insan olarak tanımlıyor musunuz? Eğer cevabınız olumlu ise bunun düzeyi nedir?
- Kendinizi ne düzeyde dinî ritüelleri (ibadetler) yerine getiren bir dindar insan olarak tanımlıyorsunuz?
- Hayatınızda din ve maneviyatın rolü ne düzeydedir?
- Fıkıh ilmi dendiğinde aklınıza ilk ne geliyor?
- Sizce, içinde yaşadığımız toplumun fikhî ilmine verdiği önem ne düzeydedir?
- Sizce, dinî ve manevi sorunların çözümü hususunda içinde yaşadığımız toplum, fiilî olarak fikhî ilmine ne düzeyde başvuruyor?
- Sizce fikhî ilmi, içinde yaşadığımız toplumun karşılaştığı dinî ve manevi sorunların çözümünde ne düzeyde etkili olabilmektedir?
- Acil durum ve felaket zamanlarında bilinmesinin zaruri olduğuna inandığınız ve cevabını merak ettiğiniz dinî ve fikhî sorular nelerdir?
- Acil durum ve felaket zamanlarında bilinmesine ihtiyaç duyulan dinî/fikhî bilgileri ihtiva eden bir “Acil Durum İlmihali” yazılmalı mıdır?
- İçinde yaşadığımız toplumun dinî/fikhî bilgi eksikliğini ve bunun sebep olduğu olumsuz etkileri azaltmak için üzerinize düşeni yaptığınıza inanıyor musunuz? Bu hususta rutin olarak ne gibi faaliyetler yapıyorsunuz?

-Acil afet durumlarında eksikliğini hissettiğiniz dinî/fıkîh bilgileri öğrenme ve çevrenizdeki insanların size yönelttikleri sorulara doğru cevap verme konusunda “Acil Fetva ve Manevi Rehabilitasyon” WhatsApp grubu ne derece faydalı oldu?

-Grubun aktif üyesi olduktan sonra yakın çevrenizdeki insanların amelî fıkîh konularla ilgili görev ve sorumluluklarını doğru bir şekilde yerine getirmelerini sağlamak hususunda hassasiyetiniz -bütüncül bir perspektiften yani duygu, düşünce veya davranış boyutunda- ne derece arttı?

-Grubun deprem sürecinde ihtiyaç duyulan dinî/fıkîh konularla ilgili soru-cevap içerikli etkinlikleri fıkîh eğitim sürecinize olumlu katkı sağladı mı? Etki düzeyi nedir?

-İnsanların olağanüstü durumlarda doğru bilgiye daha hızlı bir şekilde erişebilmeleri için hizmete sunulmuş “Acil Fetva ve Manevi Rehabilitasyon” WhatsApp grubuna benzer bir online fetva hattının olağan durumlarda da toplum hizmetine açık bulundurulmasına ihtiyaç var mıdır?

6. Bulgular

6.1. Demografik Bulgular

Araştırmaya katkı sağlayan katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin dağılımlar şu şekildedir:

Değişken	Kategori	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	69,1
	Erkek	30,2
Yaş	18-25	51,1
	25-40	27,3
	40 ve üzeri	21,6
Meslek	Öğrenci	43,2
	Memur	23,7
	İşsiz	23,0
Eğitim Durumu	Üniversite	74,1
	Lise	12,9
	İlkokul ve Ortaokul	6,5
Gelir Düzeyi	Yüksek	2,9
	Orta	62,6
	Düşük	14,4
	Yok	20,1
Yakınlık Derecesi	I. ve II. Derece	10,8
	III. Derece	30,2

Mesken Hasar Durumu	Ağır	22,3
	Orta	9,4
	Az	42,4

Tablo 2: Demografik Yapı

Bu bulgular, araştırma örnekleminin genç bireylerden oluştuğunu ve katılımcıların ağırlıklı olarak; kadın, yüksek eğitim düzeyine sahip ve orta gelir grubuna mensup bireyler olduğunu göstermektedir.

6.2. Tematik Bulgular

Katılımcıların depresyon sürecinde merak ettikleri sorular, çektikleri fotoğraflar, yazdıkları hikayeler, demografik ve diğer bağlamsal sorulara verdikleri cevaplar bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Katılımcıların %3'ünden azı tarafından ifade edilen temalar yorumsal olarak en yakın tema grubuna dâhil edilmiş ve bu süreç iki aşamada gerçekleştirilmiştir.

İlk aşamada araştırmacı, tüm verileri incelemiş; eksik bilgi içeren, tekrarlayan veya araştırma için yeterli veri sunmayan formları analiz dışında tutmuştur. İkinci aşamada ise çıkarılan alt temalar ana temalar altında gruplandırılmıştır. Katılımcıların sesinin kaybolmaması amacıyla, temanın yerleştirileceği tema grubuyla ilgili tereddüt yaşadığı durumlarda araştırmacı, katılımcının hikâyesini okuyarak temanın gruba atmasını yapmıştır.

Katılımcı verilerinden elde edilen temalar, üç ana tema grubuna yerleştirilmiştir. Ancak katılımcı verilerinden üç tema çıkarılamadığı durumlarda bir veya iki tema ile yetinilmiştir.

Ana Temalar	Frekans (n)	Yüzdelerik %
Musibetler karşısında takınması gereken dinî tavır	57	47,107
Yaşadıklarımızdan ders çıkarmak	49	40,495
Dinî pratikler konusunda bilgilendirilme ihtiyacı	43	35,537
Dinî ibadetlerin doğru bir şekilde yerine getirilmesini engelleyen çaresizlik ve zorluklar	41	33,884
Manevi danışman ihtiyacı	40	33,057
Abdest ve gusül almada yaşanan zorluk ve teyemmüm hakkındaki bilgisizlik	34	28,099

Her şeyin Allah'tan olduğu inancı ve teslimiyet	28	23,140
Can ve mal kayıplarına sebep olan müteahhitlik ve mühendislik hataları ile ilgili fıkıh sorumluluk	23	19,008
Olağanüstü durumlarda; cenaze kefenleme, defin ve toplu mezar problemi	22	18,181
Olağanüstü durumlarda ortaya çıkan kul hakkı ihlalleri ve ahlakî zafiyetler; bencillik, stokçuluk	21	17,355
Mükellefler açısından ibadetlerin güç yetirebilir olması	19	15,702
Ölümü ve ahireti hatırd tutmak ve istikamet üzere yaşamak	17	14,049
Hesap verme bilinci	13	10,743
Temizlik, ibadet ve yemek yapma konusunda suların çeşitleri ve hükmü ile ilgili fıkıh bilgi eksikliği	11	9,090
Su varken teyemmüm	11	9,090
Deprem ve benzeri olağanüstü durumlarda oruç, namaz ve ibadetlerin kazaya bırakılması	10	8,264
Duanın koruyuculuğu	10	8,264
Depremde ölen insanların şehitlik statüsü ve mertebeleri	9	7,438
Yardıma muhtaç insanlara sadaka verirken riayet edilmesi gereken edep ve gizlilik	8	6,611
Olağanüstü durumlarda namaz kılınan elbise ve yerin temizliği	7	5,785
Olağanüstü durumlarda mahremiyet	6	4,958
Manevi açlık	5	4,132
Ölüm son mu, yeni bir başlangıç mı?	4	3,305
Allah kullarını seviyorsa neden depremi yaşattı?	3	2,479
Olağanüstü zamanlarda Cuma namazının farzıyeti	1	0,826
Depremde ölenlere ait borç ve mirası problemi	1	0,826
Camiden daha yüksek binalar inşa etmenin hükmü	1	0,826
Enkaz altındayken ibadet (namaz ve oruç) mükellefiyeti	1	0,826
Kader tedbir ilişkisi, kutsal mekanların Allah tarafından korunması	1	0,826

Tablo 3: Çalışmadan Elde Edilen Ana Temalar

(Not: Tespit edilen ana temalar ve yüzdeler, çalışmada kullanılmak üzere bilgilendirilmiş onam veren toplam N=121 katılımcı sayısı üzerinden hesaplanmıştır.)

Çalışmada elde edilen tematik bulgular, fıkıh ilminin; bireysel düzeyde anlamlandırılması, bireysel ve toplumsal müracaat düzeyi ile sosyal ve manevi sorunların çözümündeki işlevselliği olmak üzere üç ana başlık altında sunulmuştur:

Katılımcıların “fıkıh” kavramına yükledikleri anlama ilişkin verdikleri cevapların tema, frekans ve yüzdelik oranları aşağıdaki gibidir:

Tema	Frekans (n)	Yüzde (%)
Dinî Bilgi	21	23,9
İbadet	17	19,3
Toplumsal Düzen	15	17,0
İslâm Hukuku	13	14,8
Kaynaklar (Kur'an-Sünnet)	9	10,2
Helal-Haram	7	8,0
Ahlak ve İnanç	6	6,8

Tablo 4: Toplumun Fıkıh Kavramına Yüklediği Anlam

Katılımcıların “fıkıh” kavramına dair algıları; Dinî Bilgi (%23,9); İbadet (%19,3); Toplumsal Düzen (%17,0); İslâm Hukuku (%14,8); Kaynaklar (Kur'an ve Sünnet) (%10,2) gibi temalarda yoğunlaşmaktadır. Fıkıh en çok dinî bilgi olarak görülmekte, ibadet ve hukukla ilişkilendirilmekte, toplumsal düzeni sağlayan bir alan olarak tanımlanmakta ve Kitap ve Sünnet gibi iki önemli referansı ile de temellendirilmektedir. Daha düşük oranlarda ise fıkıh, helal-haram ölçütleri ile ahlak ve inançla ilişkilendirilmiştir. Bu sonuç, katılımcıların fıkıh, ağırlıklı olarak uygulamaya dönük ve pratik yönleriyle algıladıklarını göstermektedir.

Dinî ve manevi sorunların çözümünde toplumun fıkıh ilmine müracaat düzeyine ilişkin sorulan soru ve alınan cevapların frekans ve yüzdelik dağılımı şu şekildedir:

Müracaat Düzeyi	Frekans (n)	Yüzde (%)
40-59	37	30,5
20-39	37	30,6
0-19	20	16,6
60-79	16	13,2
80-99	11	9,1

Tablo 5: Fıkıh İlmine Müracaat Düzeyine İlişkin Toplumsal Algı

Katılımcılar, içinde yaşadıkları çevrenin dinî ve manevi sorunların çözümünde fıkıh ilmine başvurma düzeylerini ortalama %43 olarak değerlendirmişlerdir. Bu oran,

katılımcıların çevrelerinin fıkıh ilmine başvurma düzeyini genellikle orta seviyede algılandığını göstermektedir.

Katılımcıların toplumun dinî ve manevi sorunlarının çözümünde fıkıh ilminin ne derecede etkili olacağına dair katılımcı cevaplarının frekans ve yüzdelik dağılımı şu şekildedir:

Aralık	Frekans (n)	Yüzde (%)
80-99	36	29,8
100	30	24,7
40-59	22	18,2
60-79	19	15,7
20-39	10	8,3
0-19	4	3,3

Tablo 6: Fıkıh İlminin Etkinlik Düzeyi

Bu verilere göre katılımcıların yarısından fazlası %54,6 (80-100 aralığında) fıkıh ilminin, dinî ve manevî sorunların çözümündeki etkisini yüksek düzeyde gördüğünü belirtmiştir. Fıkıhın orta düzeyde etkili olduğunu düşünenlerin oranı %33,9'dur (40-79 aralığı). Bu durum, toplumun önemli bir kesiminin fıkıhın etkisini kabul etse de güncel sorunların çözümünde tek başına yeterli görmediğine işaret etmektedir. Katılımcıların %11,6'sı (0-39 aralığı) küçük bir kısmı ise fıkıhın bu tür sorunların çözümünde etkisini düşük bulmaktadır. Bu düşük oran, toplumun belli bir kesiminde sekülerleşme eğilimleri ve modern bilimsel yaklaşımların etkisiyle fıkıh ilminin sorun çözme etkinliğinin sınırlı görüldüğünü düşündürmektedir.

Toplumun dinî/manevi sorunları çözmede fıkıh ilmine fiilî müracaat düzeyleri (Tablo 5) ile fıkıh ilminin sorun çözme etkinliğine dair algıları (Tablo 6) karşılaştırıldığında ortaya şu önemli sonuçlar elde edilmiştir:

Katılımcıların fıkıh ilminin sorun çözme potansiyeline inançları (%54,6 Yüksek Etkili) oldukça yüksekken fiilî müracaat düzeyinin orta seviyede (%43 Ortalama Müracaat) kalması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum, fıkıh ilminin toplumun büyük çoğunluğu tarafından teorik olarak faydalı görülmesine rağmen pratikte yeterince tatbik edilmediğini göstermektedir. Bu bulgu, fıkıhî bilginin uygulanabilirliğini ve erişilebilirliğini artırmaya yönelik çalışmaların önemine işaret etmektedir.

Katılımcıların deprem sürecinde merak ettikleri dinî ve fıkıhî soruları yedi ana tema altında aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

Taharet, Setr-i Avret ve İstikbâl-i Kible ile İlgili Sorular:

-Kanalizasyon sularının içme suyuna karışması sebebiyle kirlenen sağlıklı sularla abdest ve gusül almak câiz midir?

-Su bulunmadığı için abdestsiz namaz kılmak ya da su bulunduğu halde teyemmüm abdesti almak câiz midir?

-Enkaz altında iken ya da şiddetli soğuk sebebiyle şahsi arabasında oturur vaziyette ve kible istikameti dışında bir yere dönerek namaz kılması câiz midir?

-Giyecek temiz bir elbise bulamayan bir kimsenin necis elbise ile kıldığı namaz sahih midir?

-Afetin sebep olduğu panik ve kargaşa sebebiyle namazı vaktinde kılmayıp kazaya bırakmanın hükmü nedir?

-Afet zamanı kılınan namaz ile korku namazı arasında bir benzerlik var mıdır?

-Afet döneminde namazlar bir seferde kılınabilir mi? İki namaz cem' edilebilir mi?

-Ölüm tehlikesi anında namaz kazaya bırakılabilir ya da kısaltılabilir mi?

-Kadınların toplanma merkezi ve sığınaklarda erkeklerin bakışları altında namaz kılması câiz midir?

-Afet anında ibadetlerle ilgili azîmet ve ruhsat hükümler nelerdir?

Cenaze ve Defin İşlemleri ile İlgili Sorular:

-Su ve kefen bulunmadığında cenazenin defnedilmesinin hükmü nedir?

-Hayırlı veya cünüp olan cenazenin su bulunmadığı için teyemmüm ettirilmesi yeterli olur mu?

-Defin öncesi bayan cenazenin üzerindeki zinet eşyalarını çıkartmak gerekir mi?

-Bir kabre birden fazla kişi defnetmek câiz midir?

Dinî Başa Çıkma ile İlgili Sorular:

-Doğal afet zamanında nasıl dua etmeliyiz?

-Enkaz altında kalıp öleceğini anlayan kimsenin tövbesi kabul olur mu?

-Hükmî şehitlik nedir? Deprem sebebiyle ölen şehit olur mu?

-Afetler İlâhî bir ceza mıdır?

-Doğal afet sonucu bir insanın ölmesi kader midir?

-Rabbimizin bizden razı olup olmadığını ölüm anında anlayabilir miyiz?

Helal Haram Ölçüsü ve Ahlaki Sorumluluklarla İlgili Sorular:

-Afetzedenin yardımlardan faydalanmasının belli bir ölçüsü var mıdır?

-Sahibinden izinsiz enkazdan bir şey almak câiz midir?

-Afet sırasında insanlara karşı şahsi sorumluluklarımız nelerdir?

-Normal şartlarda haram olan şeyler afet sırasında helal ve mubah olur mu?

-Enkazdan çıktığı an yahut toplanma merkezlerinde bulunduğu sırada örtünecek bir şey bulamayan bir bayan günah işlemiş olur mu?

-Bir bayanın toplanma merkezleri ve sığınaklarda erkeklerle bir arada bulunması haram mıdır?

Katılımcıların büyük çoğunluğu (%92,6) acil durum ve felaket zamanlarında gerekli dinî/fıkhî bilgileri içeren bir 'Acil Durum İlmihali'nin hazırlanması gerektiğini belirtmiştir.

Ayrıca katılımcıların %70'i, doğru bilgiye hızlı erişim sağlamak amacıyla olağan dönemlerde de çevrimiçi fetva hattının sürekli hizmet vermesinin yüksek düzeyde toplumsal bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.

6.3. Betimsel Bulgular

Katılımcıların tamamı konuya ilişkin bir fotoğraf ve bir hikâye göndermiş olmakla birlikte tüm bu verilerin makalede sunulması mümkün olmadığından, aşağıdaki yalnızca dört katılımcıya ait temsîlî betimsel bulgular (fotoğraf, hikâye ve tema) ile sınırlı kalınmıştır. Sunulan bu temsîlî verilerin, araştırmada en sık tekrarlanan temaları yansıtabilecek şekilde seçilmesine özen gösterilmiştir.

Katılımcılara Ait Temsîlî Veriler:

Fotoğraf 1:

Resim 1: Katılımcının Fotoğrafi

Katılımcının Hikâyesi:

Fotoğrafta zorlu deprem sürecinin hakikatini anlatan bir cümle görüyorum; “hakikat çok parlak olduğu için gözükmez.” Depremde de bunu gördük; liyakatsizlik, çalıp çırpma, dünyaya tamah ve yüksek çürük binalar... sonunda karanlık ve aydınlık... ilim ve cehalet...

Deprem sürecinde aklıma ilk gelen sabah namazını nasıl kılacağımızdı; zifiri karanlık, buz gibi hava, yağın kar ve yağmur ve herkesin sessizce dışarıda beklemesi... Bir taraftan bunlar, bir taraftan da yıkılan binadan insanları kurtarmaya çalışırken namaz kılmalı mıyız, abdest almalı mıyız? Böyle kritik anlarda gerçekten namaz ne yapılmalı? İnsanlar kurtarılmalı, namaz ise kazaya mı bırakılmalı? Şu an o zorlu anları hatırlıyorum, üzgün ve soğuk hissediyorum... Beraber ilme, bilime, mütavazı olmaya sarılmamız lazım. Çürük yüksek kuleler yerine sağlam medeni binalar kurmamız lazım; tüm kurum ve kuruluşlarımız, yöneticilerimiz ve insanımızla birlikte.

Katılımcının Belirlediği Tema: *“Deprem anında namaz kazaya mı bırakılmalı? Zor şartlarda Allah’a yönelmenin zorluğu, iki arada bir arada kalmak: Enkaz mı, Namaz mı? Liyakat, ilim, bilim ve mütevazı hayatlar.”*

Fotoğraf 2:

Resim 2: Katılımcının Fotoğrafi

Katılımcının Hikâyesi:

“Fotoğraf, evi yıkılıpta sokakta kalan, eşyası ve kıyafeti olmayan kardeşlerimizin ibadetlerini nasıl yerine getirecekleri sorusunu aklıma getirdi. Çünkü temizlik (taharet) ve setr-i avret (örtünme) namazın temel şartlarından birisidir.

Fotoğrafta sağlam yapılmayan eski bir bina görüyorum. Bu durum bana, Müslümanın her işini sağlam yapması gerektiğini düşündürüyor. Çünkü Resulullah

(s.a.s), “Yüce Allah, yaptığımız işi sağlam ve iyi yapmanızdan hoşnut olur” buyurmaktadır. Bu durumun en önemli faktörleri; sağlam yapılmayan binalar ile fay hattı üzerine yapılan yerleşim yerleridir.

Bu fotoğrafı deprem günü gündüz vakitlerinde, ikinci depremden önce çekmiştim. O an korku, endişe, üzüntü ve kaygı gibi duygusal karmaşa içerisindeydim. Aklımdan geçenler, acaba eski hâlimize geri dönebilecek miyiz oldu.

Katılımcının Belirlediği Tema: “Kıyafetlerimiz eksik veya kirliken namaz kılmak”

Fotoğraf 3:

Resim 3: Katılımcının Fotoğrafı

Katılımcının Hikâyesi:

Binada vefat eden insanların şehit oluşu, cenazelerin abdestsiz ve kefensiz defnedilmesi, Allah'ın kudretinin akılla kavranamayacak kadar büyük oluşu, insanların kader hakkındaki düşünceleri ve sorularının cevaplanmasına ihtiyacı yansıtmaktadır.

Beş katlı bir binanın iki katının çökmesiyle yıkılan hayaller ve yarım kalmışlıklar; acı, korku, hüznün ve şaşkınlık, o geceyi tekrar yaşatan duyguların somutlaşmış hâlini gösteriyor. Ertesi sabah evinin kapısının açılıp açılmayacağını garanti olmadığını göstermekle beraber, ölümün ne kadar yakın olduğunu, her gece ailenle son kez uyuyabileceğini ve yıllarca ev sahibi olmak için çalışan insanlar için daha yeni taşınılan yerin mezar olabileceğini gösteriyor. Binanın üst katlarında yaşayan insanların kurtulması ise Allah'ın (c.c) hem öldüren hem de yaşatan olduğunu gösteriyor.

Fotoğraftaki bina, çocukluğumun geçtiği evin karşısında mahallemizde bulunan bir yapıydı. Deprem bölgesinde yaşamamıza rağmen deprem gerçeği göz ardı edilerek evlerimizin sağlam yapılmamış olması; ticari kazancın insan hayatının önüne geçmesi sebebiyledir.

Fotoğrafi çekerken binada vefat edenlerin üzüntüsünü hissetmekle birlikte fotoğrafın, geçmişte yaşanan güzel anların burukluğunu ve acısını katarak, hiç unutamayacağım şekilde aklımda ve kalbimde asılı kalacağını hissettim. Şehrimizin sokakları, vefat edenlere göz yaşlarıyla Fatihalar okuduğumuzu, vefat edenlerin ise yakınlarının şehit oluşuyla teselli bulduğunu bana yeniden hissettirdi.

Dinîmizce en değerli olan insan hayatı için inşa edilen evlerde, işini hakkıyla yapan devlet memurları, mühendisler, inşaat işçilerinin görev alması, gerekli denetimlerin yapılması ve daha dikkatli olunması gerekir. Diyanet tarafından olası afetler için soruların cevaplanacağı insanların rahatça ulaşabileceği internet siteleri kurulabilir. Böylece insanlar, ölüme ne kadar yakın oldukları, ahiret azığı hazırlama yeri olan dünyada hayatı güzel şekilde geçirmek ve insanlarla iyi ilişkiler kurmak zorunda oldukları hususunda bilinçlendirilebilir. Dinî sorularda, özellikle yakınlarını kaybetmiş kimselerin Diyanet mensubu hocaların desteğine ihtiyaç duyduğunu ve onlarla iletişime geçilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Katılımcının Belirlediği Tema: “Ölenlerin abdestsiz, kefensiz defnedilmesi”

Fotoğraf 4:

Resim 4: Katılımcının Fotoğrafi

Katılımcının Hikâyesi:

Saniyeler, hatta dakikalar süren yaşadığımız bir ölüm korkusu ve ölümlerle burun buruna iken yaşadığımız şok... O anda ne yapmamız gerekiyordu? Bağırarak getirilen tekbirler, imanlı ölme çabası ya da yaşarsak eğer diye Allah'a (c.c) verilen sözler. Bu zamana kadar hayatımızda yaşanan eksiklikler için pişmanlıklar... Sonra tam kurtulduk, bitti derken dışarı çıktığımızda sanki küçük bir mahşerdi gördüklerimiz. Gerçekten ne mal fayda veriyordu insana, ne ana ne baba. Herkes canını kurtarma derdinde iken kimse kimseyi gözü görmüyordu. Canımızı kurtardık diye sevinirken, şimdi ne yiyip ne

içeceğiz, nerede kalacağız telaşı başlamıştı. O esnada gördüğüm yağmalama... Bu kadar bencil olmamalıydık... Bu kadar merhametsiz olmamalıydık... Sonra biraz dolaşmaya başlayınca karşıma çıkan manzara; enkazın başında yakınlarını bekleyen insanların çaresizliği ... enkaz altında ölüm kalım mücadelesi veren ve dışardakilerden yardım isteyen insanların çılgınlıkları... Ne büyük çaresizlik; elimizden bir şeyin gelmemesi, yardım edemememiz ve onları ölüme terk etmemiz... Ve ne büyük utançtı onlar can çekişirken bizim boğazımızdan bir lokma geçmesi, her şeye rağmen hayata devam edebilmemiz, bir tarafta isyan diğer tarafta tevekkül edenlere şahit olmamız. Kendimi çıkışı olmayan bir çukurda gibi hissediyordum. Sevdiğin birinin “Enkazdayız, kurtarın” mesajını alıp oraya ulaşamamak... Eskiden yakın bildiğim mesafeler bu kadar uzak mıydı, az bildiğim dakikalar bu kadar uzun muydu?

Anladım ki çaresizim. Elimden bir tek şey gelebilirdi; o da dua etmek. Hem gönlüme ferahlık verecek, hem de sevdiğime bu şekilde yardımım olacaktı. Çünkü Yüce Rabbim duaları geri çevirmezdi. Hz. Yunus’un çaresizliği, teslimiyeti ve aydınlığa çıkarılması geldi aklıma. Sanki o durumu yaşıyorduk şu an... Onun duasını okumaya başladım sabırla ve inançla.

Etrafıma baktığımda beni düşündüren şey şu oldu; ne kadar dünyevileşmişiz meğer, her an ölümün bize gelebileceğini fark etmiyormuşuz, oturduğumuz binalara yaşadığımız yere ne kadar güvenip daha büyük bir gücün varlığını bazen görmezden geliyormuşuz. Anladım ki katil olmak için birini silahla öldürmeye gerek yok. Yapılan binalarda daha fazla para kazanmak için malzeme çalmak da böyle bir şeydi. Neden dürüst olamıyorduk, neden işimizi hakkıyla yapmıyorduk? Neden Allah’a vereceğimiz hesabı görmezden geliyorduk? Çoğunun sokakta evsiz, kıyafetsiz, işini kaybetmiş, aç ve susuz kaldığı durumda; kimimiz evlerinin kapısını sonuna kadar açarken kimimiz hâlâ menfaatlerimiz uğruna hareket ederek bencilce görmezden geliyorduk! Nasıl bu kadar vicdansız olmuştuk? Toplum olarak demek ki hakkaniyeti, ölüm anında neler yapmamız gerektiğini, acılar karşısında sabırla durabilmeyi ve bunun mükâfatını, özellikle zor durumlarda yardımlaşmayı anlamamız ve anlatmamız gerekiyordu. Çok önemseydiğim hayat prensibim yine aynen devam etmeliydi: “Hiç ölmeyecek gibi bu dünya için, yarın ölecekmiş gibi diğer dünya için yaşamalısın.”

Katılımcının Belirlediği Tema: “Acı karşısında inançla teslimiyet”

7. Tartışma

Afet sonrasında yürütülen bu çalışma, katılımcıların yönelttiği dinî ve fıkıh sorularının içeriği aracılığıyla, toplumun inanç temelli yönelimlerini ve manevi ihtiyaçlarını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Araştırma, yalnızca katılımcıların

bireysel inanç düzeylerini değil, aynı zamanda iş insanları ve bürokratların etik ve ilkel tutum seviyelerinin sorgulandığı çok yönlü ve kapsamlı sonuçlar sağlamıştır. Bu veriler ayrıca toplumun inanç ve ahlak düzeyinde ciddi seviye kaybı yaşandığına dair bulgular da ortaya koymuştur.

Deprem ve benzeri olağanüstü durumlarda Müslümanların cevabını merak ettikleri hususların başında ibadetlerin geçerliliği ve temel dinî yükümlülüklerin hangi ölçüde ifa edileceği hususu gelmektedir. Bu bağlamda, katılımcıların yönelttiği sorular; taharet ve namaz, cenaze ve defin işlemleri, dinî başa çıkma ve helal-haram ölçüsü ile ahlaki sorumluluklar olmak üzere dört ana başlık altında toplamak mümkündür.

Bu tür durumlar, fıkıh literatüründe azîmet hükümlerle amel etmenin imkânsızlaştığı zaruret (zorunluluk) hâllerinde özel ve istisnai ruhsat hükümlerle amel etmenin caiz olması prensibine örnek teşkil etmektedir. Bilindiği üzere, dinde şer'î hükümler esas itibarıyla azîmet ve ruhsat olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır. Hükümlerin normal ve olağanüstü şartlarda nasıl yerine getirilmesi gerektiğini gösteren bu tasnif, aynı zamanda İslâm hukuk metodolojisinde mükellefiyetlerin de sınırlarını tayin etmede merkezi bir öneme sahiptir. Nitekim fıkhîta azîmet, asli ve sürekli olan şer'î yükümlülükler; ruhsat hükümler ise zaruret ve meşakkat durumlarında asli hükümlerden istisna edilen geçici hükümler şeklinde tarif edilmektedir.¹⁶

Doğal afet ve benzeri anormal şartlardan doğan zaruret ve meşakkat hali, azîmet hükümlerle amel etmeyi bazı zamanlarda imkânsız hale getirebilmektedir. Bu gibi durumlarda din, yerine getirilmesi zor olan şer'î hükümlerin, kolaylık prensibine uygun olarak ruhsat hükümlerle amel çerçevesinde ifa edilmesine izin ve cevaz vermektedir. Yüce Allah (c.c.) Kur'an'da bu gerçeği ifade etmek üzere, "Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz"¹⁷, "Allah sizin için kolaylık ister, güçlük istemez"¹⁸ buyurmaktadır. Bu nedenle depremedelerin afet zamanlarında karşılaştıkları bireysel ve toplumsal zorlukların, ruhsat hükümlerle amel açısından ele alıp değerlendirilmesi gerekir.

Bu perspektiften hareketle, katılımcıların sordukları sorularla ilgili olarak şu fikhî analiz ve değerlendirmeler yapılabilir:

¹⁶ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idil-Bezzâr*, ed. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1979), 2/298.

¹⁷ el-Bakara 2/286.

¹⁸ el-Bakara 2/185.

7.1. Taharet (Abdest, Gusül ve Teyemmüm)

Katılımcılar namazın şartlarından olan taharet konusunda muhtelif sorular yöneltmişlerdir. Bu sorular esas itibariyle; temiz suya erişimin imkânsız olduğu durumlarda toprakla teyemmüm almak ile şehir şebeke suyuna karışan kanalizasyon (necis) sularıyla abdest ve gusül almanın imkân ve cevazı ile ilgilidir.

Dinde abdest almaya münasip temiz ve temizleyicilik vasfı bulunan mutlak suyun -hakikaten veya hükmen- bulunmadığı durumlarda temiz toprak ya da toprak cinsinden şeylerle teyemmüm alınmanın meşruiyeti Kitap ve Sünnet ile sabittir.¹⁹ Bunun Kitap'tan delili: "Su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin)"²⁰ ayetidir. Sünnetten delili ise Hz. Peygamber'in Ebû Zerr el-Gıfârî'ye (r.a) hitaben, "on yıl da sürse temiz toprak bir Müslüman için abdesttir."²¹ Cünüp olup su bulmadığı için cemaatle namaza iştirak etmeyen birine: "Toprağı kullan, o senin için yeterlidir"²² mealindeki hadisleridir. Ancak temiz ve temizleyicilik vasfını haiz suya necis bir şeyin karışmış olması durumunda bu su ile alınacak olan abdestin geçerli olup olmaması, içine necaset karışan suyun durgun veya akarsu olmasına göre değişir. Hanefî mezhebine göre şehir şebeke suları örfen akarsu kabul edildiğinden²³ bu suyun; tat, renk ve koku gibi üç vasfından birisini değiştirmeyen karışım sebebiyle suyun necis olduğuna hükmedilemeyeceği için bu su ile abdest almak câizdir.²⁴ Ancak bu suların insan sağlığı için zararlı olduğuna dair tıbbî bir rapor ya da kuvvetli bir kanaat (gâlib-i zan) bulunması durumunda; abdestte ağız ve burun temizliği (mazmaza ve istinşak) abdestin sünnetlerinden olduğu için terk edilebilir. Eğer bu suyun, yıkanması farz olan -ağız ve burun dışında kalan- diğer azalar için kullanılmasının da sağlığa zarar vermesinden

¹⁹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatü's Saâde, ts.), 1/106.

²⁰ en-Nisa 4/43; el-Mâide 5/6.

²¹ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, ed. Şuayb el-Arnaûd - Muhammed Kâmil Karabelli (Dâru'l Risâle el-Âlemiyye, 2009), "Tahâret", 120; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, ed. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 1395), "Tahâret", 92.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'ff el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, ed. Mustafa Dîb el-Buğâ (Şam: Dâru İbni'l Kesîr-Dâru'l Yemâme, 1993), "Teyemmüm", 7.

²³ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkı İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1966), 1/190; Hacı Mehmet Günay, "Su", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/435.

²⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/185; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/71.

endişe edilecek olursa bu durumda yalnızca toprakla teyemmüm edilebilir. Zira gâlib-i zan ile sağlığa zarar vereceği bilinen bir su, yok hükmündedir.²⁵

İçme suyundan ziyade su bulunmaması, kişinin vücudunun yarıdan fazlasının yanık yahut yara olması, hastalanma riski yahut hastalığın iyileşmesinin gecikmesi korkusu ve suların sağlıksız olması gibi durumlarda su bulunsa bile dinen yok hükmündedir. Bu durumda toprak ile teyemmüm etmek câizdir. Suyun hakikaten ya da hükmen yok sayıldığı bu gibi durumlarda cenazeye de teyemmüm aldırılır. Ayrıca bulunduğu vaziyet sebebiyle teyemmüm edemeyen ya da teyemmüm edecek toprak cinsinden bir şey bulamayan kimse vaktin hürmetine binaen namazlarını kılsa bile daha sonra bu namazları kaza etmelidir.²⁶

7.2. Namazda İstikbâli Kible ve Setr-i Avret

Katılımcıların cevabını merak ettikleri fikhî sorulardan biri de afet zamanında istikbâl-i kible ve setr-i avret şartlarını yerine getiremeden kılınan namazın sıhhati ile ilgilidir.

Namazın sıhhat şartları arasında yer alan istikbâl-i kible ve setr-i avret konularına dair meseleler de katılımcıların cevabını merak ettikleri önemli sorular arasındadır. Nitekim katılımcı ifadelerinden, enkaz altında bulunan veya şiddetli soğuk ve yağmur sebebiyle özel araçlarına sığınmak zorunda kalan bazı afetzedelerin, bu şartlar altında namaz için kible istikametine yönelme ve avret mahallini örtecek temiz bir elbise bulma hususunda güçlük yaşadıkları anlaşılmaktadır. Normal şartlarda kibleye yönelmek ve avret mahallini temiz bir elbise ile örtmek namazın farzlarından olmakla birlikte, bu şartların yerine getirilmesinin imkânsız hâle geldiği afet zamanlarında ruhsat hükümler ile de amel etmek câizdir. Nitekim İslâm mezhepleri, kibleye yönelme imkânı bulamama halini hasta ve korku namazına kıyas ederek bu durumda olan kimselerin buldukları hal üzere namazlarını kılabilecekleri hususunda ittifak etmişlerdir.²⁷ Ayrıca setr-i avret için örtünecek bir şey bulamayan ya da elbisesi necis olan bir kimsenin

²⁵ Ahmed b. Muhammed b. İsmâil ed-Dûkatî et-Tahtâvî, *Haşiyetü't-Tahtavi 'alâ Mêrâki'l-Felâh Şerhi Nuri'l-İzâh* (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1997), 115,116.

²⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, ed. Komisyon (Kâhire: İdâretü't Tıbâ'ati'l Münriyye, 1347), 2/278-279.

²⁷ İbnü'l-Hümâm Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî, *el-Fethu'l-kadîr* (Beyrût: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1970), 1/270; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'î fi tertîbi's-şerâ'î*, ed. Ali Muhammed Muavvad - Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/105-106; Ebu Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l Kâsım b. Yûsuf el-Abdarî el-Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl* (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 2/566; Nevevî, *el-Mecmû'*, 2/278-279; Taha Çelik, "Korku Namazı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (2021), 209-234.

de çıplak olarak yahut üzerindeki necis elbise ile namazını eda etmesi câizdir.²⁸ Bu hususlarda âlimler arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır.²⁹ Zira bu gibi durumlarda ruhsat hükümlerle amel etmek azîmet hükümlerle amel etmekle eşdeğerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) ruhsat hükümlerle amel etmek hususunda şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz Allah, azîmetlerinin yerine getirilmesini sevdiği gibi, ruhsatlarının da yerine getirilmesini sever.”³⁰

7.3. Cenaze ve Defin İşlemleri

Deprem sürecinde cevabı merak edilen bir diğer önemli soru da cenazelerin kefenlenmeksizin ve toplu olarak defnedilmesinin caiz olup olmadığı ile ilgidir.

İslâm hukukuna göre deprem sebebiyle vefat eden kimsenin hükmî şehit³¹ sayılmakla birlikte diğer Müslümanlar gibi yıkanıp, kefenlenmesi ve namazının kılınması farz-ı kifâyedir.³² Bunun örneği, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin (r. anhüm) hükmî şehit sayılmalarına rağmen yıkanmış ve kefenlenmiş olmalarıdır.³³ Normal şartlarda cenazenin; erkek ise üç, kadın ise beş parça temiz ve beyaz kefen ile kefenlenmesi gerekir. Bu miktarda kefen bulunamaması halinde iki, o da bulunamazsa bir parça bez ile de kefenlenmesi yeterli görülmüştür. Kefen bulunamaması halinde ise zarurete binaen; cenaze torbası, bir perde ve battaniye gibi temiz bir şey ile defnedilmesinde de bir sakınca bulunmamaktadır. Nitekim Hz. Mus'ab ve Hz. Hamza'nın da yıkandığı ve zarurete binaen bir parça bez ile kefenlendiği bilinmektedir.³⁴

Esasen her bir cenazenin bir kabre konulması asıl ise de afet zamanında cenazelerin aralarına toprak koymak şartıyla yan yana ya da üst üste topluca defnedilmesi de zarurete binaen câizdir görülmüştür. Nitekim Hz. Peygamber de (s.a.s) Uhud şehitlerini bir kabre ikişerli ve üçerli olarak defnetmiştir.³⁵

7.4. Dinî Başa Çıkma (Kader, Tevekkül, Sabır ve İmtihan)

Katılımcıların, afet zamanlarında depremin sebep olduğu psikolojik travma ile başa çıkmak amacıyla yönelttikleri sorular arasında; depremde vefat edenlerin şehitlik

²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/187.

²⁹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/183.

³⁰ Heysemî, *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idî'l-Bezzâr*, 1/469, 989.

³¹ T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİA), “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı” (Erişim 20.05.2025)

³² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/207; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrût: Dâr-ü lhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1392), 13/63.

³³ Nevevî, *el-Mecmû'*, 5/264.

³⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/73; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'*, 1/321.

³⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi es-Sicistânî, es-Sünen, ed. Muhammed Muh-yiddîn Abdulhamîd (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Cenâiz”, 71, (3215).

statüsü, afet ve musibetlerin günahlara kefâret olması, ibret alınması gereken bir ikaz ve uyarı mahiyeti taşıması ve olağanüstü hâllerde kader inancı, tevekkül, sabır, dua ve teslimiyet gibi konular ön plana çıkmaktadır.

Araştırmada en sık karşılaşılan sorulardan biri de afet gibi büyük musibetler karşısında Müslümanca nasıl bir tavır sergilemek gerektiği ile ilgilidir. Bu soru, depremzedelerin yaşadıkları; kadere iman, sabır, tevekkül ve ilahi imtihan gibi kavramlar etrafında anlamlandırma çabası içinde olduklarını göstermektedir.

Depremzedelerin cevabını aradıkları bu sorular, esas itibarıyla fıkıh ilminin değil, kelâm ilminin alanına girmektedir. Bu nedenle çalışmada, depremzedelerin ankette sıklıkla yönelttikleri; depremin kaderle ilişkisi ve ilâhî bir ceza olup olmadığına dair özet bir değerlendirme ile yetinilecektir.

Katılımcıların bu ifadelerinden hareketle; tevekkül, sabır, namaz, ümmet bilinci ve kader inancı gibi İslâmî başa çıkma stratejilerinin deprem mağdurları arasında direnç ve psikolojik iyileşmeyi destekleyen önemli unsurlar olduğu söylenebilir.³⁶ Ancak şurası unutulmamalıdır ki tevekkül, insanın bir beşer olarak yapması gerekenleri terk edip sonucu Allah'a havale etmek demek değildir.³⁷ Zira Kur'an'da Hz. Peygambere hitaben, "iş konusunda onlara danış! Bir işe karar verip azmedince de Allah'a güven! Doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever" buyrulurak tevekkülün önce istişarenin emredilmesi ile "Devemi salıvereyim de mi tevekkül edeyim?" diyen birine Hz. Peygamber'in (s.a.s): "Deveni bağla sonra tevekkül et!"³⁸ şeklindeki tavsiyesi, tevekkülün, kişinin üzerine düşeni yapmasından sonra işini Allah'a havale etmesi anlamına geldiğini açıkça beyan etmektedir.

Ayrıca insanların ihmal ve yaptıkları yanlışları kader inancı ile ilişkilendirmeleri, olup bitenlerden Allah'ı sorumlu tutmak anlamına gelir ki bu ne tevekkül ve ne de kader inancı ile bağdaşır.³⁹

Kişinin başına gelen sıkıntı ve ıstıraplara sabretmesi elbette dünyada övgüye, ahirette ise hesapsız mükâfata medar bir tutumdur. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de

³⁶ Metin Çınaroğlu, "Kahramanmaraş Depremleri Sonrası Manevi Başa Çıkma, Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) ve İslam Odaklı Travma Bazlı Bilişsel Davranışçı Terapi (İO-TBBDT)", *Eskiye* 52 (2024), 351-352.

³⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* (Bejrût: Dâru'l Mârif, ts.), 4/265.

³⁸ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, vd., *Sahîhu İbn Hibbân, es-Sünen, et-Tekasîm ve'l-envâ'* (Bejrût: Dâru İbn Hazm, 2012), 5/324, (4475).

³⁹ Fikret Karaman, "Tevekkül, Kader Bağlamında Deprem ve Sorumluluk Bilinci", *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (2020), 914-918.

“Sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir”⁴⁰ buyrulmaktadır. Allah Resûlü (s.a.s.) de “Müminin durumu ne hoştur! Onun her hali kendisi için hayırlıdır ve bu durum yalnız mümine mahsustur. Ona kendisini sevindiren bir şey verildiğinde şükreder, bu onun için hayır olur. Kendisine sıkıntı verecek bir şey başına geldiğinde de sabreder, bu da onun için hayır olur.”⁴¹ buyurmaktadır. Ancak afetin sebep olduğu zorluklar karşısında sabretmek; hiçbir şey yapmadan miskin miskin oturmak ve ümitsizliğe bel bağlamak demek değildir. Bilakis sabır, yaşanan olumsuzluklar karşısında isyan etmemek ve başa gelen musibetlerden ders çıkararak onunla mücadelede azim ve kararlılık izhar etmektir.⁴²

Ankette ayrıca, katılımcıların büyük çoğunluğunun yaşanan felaketi bireysel ve toplumsal düzeyde ilâhî bir uyarı ve ikaz olarak yorumladığı, az da olsa bir kısmının ilâhî bir cezalandırma ve manevi muhasebe aracı şeklinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Afetlerin bir yönüyle ilâhî bir uyarı ve ikaz mahiyeti taşıdığı söylenebilir. Nitekim Kur’an’da bu manayı teyit eden ayetler mevcuttur: “İnsanların kendi elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat ortaya çıktı. Belki dönerler diye Allah onlara yaptıklarının bir kısmını tattırıyor.”⁴³; “Bu, sizin ellerinizle işleyip öne sürdüğünüz amellerinizin bir karşılığıdır. Allah kullara asla zulmedici değildir.”⁴⁴; “Başınıza gelen her musibet, kendi ellerinizle işlediklerinizin yüzündendir.”⁴⁵ Ancak depremleri sadece mutlak cezalandırma biçimi olarak anlamak ise isabetli değildir. Zira, “Şu ümmetim rahmete mazhar olmuş bir ümmet olup ahirette azaba maruz kalmayacaktır. Ümmetimin azabı; dünyadaki fitneler, zelzeleler ve cinayetlerdir”⁴⁶ hadisi, afetlerin bir yönüyle de bir rahmet ve mağfiret vesilesi olduğuna işaret etmektedir. Nitekim depremler, Allah’ın ilim, irade ve kudretiyle gerçekleşen tabii olaylar olmakla birlikte afet haline gelmesi, çoğu zaman insani hata ve ihmallerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁷ Deprem bölgelerinde yıkılan binalarla ilgili yapılan incelemelerde; yer seçimi, proje ve

⁴⁰ ez-Zümer 39/10.

⁴¹ Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc en-Nisâbü'rî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kâhire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şükrâuh, 1955), “ez-Zühdü ve'r Rakâik”, 64, (2999).

⁴² (DİB) “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı”.

⁴³ er-Rûm 30/41.

⁴⁴ Âl-i İmrân 3/182.

⁴⁵ eş-Şûrâ 42/30.

⁴⁶ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 7 (4278); Müslim, “Fiten”, 20 (2890).

⁴⁷ Faruk Sancar, *Afetlerle Mücadelede İnançın Yeri Kader ve Tedbir Arasında Mücadele Yöntemleri* (Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), 2023), 5.

uygulama hatası, denetim eksikliği ve malzeme kullanımındaki ihmaller gibi birçok beşerî kusurların tespit edilmesi de bu yargının doğruluğunu teyit etmektedir.⁴⁸

Doğal felaketlerin geçmiş milletlerin helakına teşbih edilmesi de isabetli bir yaklaşım tarzı değildir.⁴⁹ Zira helak edilen geçmiş topluluklarla ilgili Kur’ân ayetleri bir arada incelendiğinde, inanan kimselerin helak anında buldukları bölgeden uzaklaştırıldıkları ve sadece inkârcı kimselerin cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır.⁵⁰ Ayrıca, helak ayetleri delil gösterilerek Müslümanların maruz kaldıkları doğal afetlerin mutlak ilâhî ceza olduğu yönündeki açıklamaların, masum insanları inciteceği ve onların ve yakınlarının maşerî vicdanda haksız yere yargılanmalarına sebep olacağı göz ardı edilmemelidir.

7.5. Helal/Haram Ölçüsü ve Ahlaki Sorumluluklar

Araştırmada en sık karşılaşılan sorulardan bir de afet sürecinde yapılan yardımlardan yararlanmada aşırıya kaçma, başkalarına ait olan yaşam malzemelerini izinsiz olarak alma ve kadınların namahrem erkeklerle aynı ortamı paylaşmak zorunda kalmaları gibi helal-haram ve mahremiyet konuları ile ilgilidir.

Afet zamanlarında ortaya çıkabilecek bu tip fikhî problemlerin çözümünde temel referans, “Zaruretlar, haram olan şeyleri helal kılar”⁵¹ küllî kaidesidir. Bu kaide, haram ve yasak olan şeylerin zaruret sebebiyle helal olması, zaruretin devam ettiği süre ve zaruret miktarıyla sınırlıdır. Bu sebeple depremzedelerin dağıtımını yapılan yaşam malzemelerinden ihtiyaçları oranında almaları câizdir. Zira ihtiyaç fazlası yardım almak, yardıma ihtiyacı olan diğer kimselerin hakkına girmektir. Bu durum, Kur’an’daki şu ifadelerle açıkça yasaklanmıştır: “Allah size murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama her kim de zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine bir günah yoktur.”⁵²

Gıda ve benzeri yaşam malzemeleri dâhil olmak üzere, normal şartlar altında başkalarına ait malların sahibinden izinsiz olarak alınması ya da kullanılması dinen câiz

⁴⁸ Ali Selçuk Biricik, “Doğal Afetler İnsan ve Din”, *İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar-III* (İstanbul: Rağbet, 2000), 20.

⁴⁹ Ejder Okumuş, “Tabi Afetler Din ve Toplum-Marmara Depremi Örneği-”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 360; Muhammet Karaosman, “Kur’ân’dan Hareketle Doğal Âfetlerin ve Salgın Hastalıkların ilâhî Bir Ceza Olarak Nitelendirilmesi Sorunu”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2020), 116; Hasan Bulut, “Deprem Kur’ân Bağlamında Hikmet Cihetiyle Değerlendirilmesi”, *İlahiyat Akademi* 20 (2024), 161-187.

⁵⁰ Karaosman, “Kur’ân’dan Hareketle Doğal Âfetlerin ve Salgın Hastalıkların ilâhî Bir Ceza Olarak Nitelendirilmesi Sorunu”, 116.

⁵¹ Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/37, (21.Md.).

⁵² el-Bakara 2/173.

değildir.⁵³ Ancak zorda kalan bir kimsenin imkânı olduğunda bedelini sahibine teslim etmek şartıyla bu gıda ve yaşam malzemelerini kullanması maruz kalınan zarurete bi-naen câizdir.⁵⁴ Ayrıca saklı bir yerde bulunmamak⁵⁵ şartı ile metruk olduğu anlaşılan kıymetsiz nesnelere alınmasında da dinen bir sakınca bulunmamaktadır.⁵⁶

Zaruret zamanlarında kadınların tesettür ve edep ölçülerine riayet etmeleri şartıyla, toplanma merkezlerinde veya sığınaklarda yabancı erkeklerle bir arada buldukları sırada ve başka bir mekân bulunmadığında onların görebileceği yerlerde namaz kılmalarında bir sakınca yoktur. Nitekim Hz. Peygamber'de erkeklerinde hazır bulunduğu mescitlerde kadınların da hazır bulunup cemaatle namaz kılmalarını şu sözleriyle teşvik etmektedir: “Kadınları mescitlere gitmekten alıkoymayın.”⁵⁷ Kaldı ki, erkeklerin bulunduğu yerlerde kadınların usulüne uygun olarak kıldıkları namazın cevazına mâni bir hüküm de bulunmamaktadır.

8. Öneriler

Afetler, yalnızca altyapı ve fiziki çevrede meydana gelen yıkımlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda bireylerin inanç dünyasını sarsan ve toplumsal dayanışma ahlakını sınavan çok boyutlu krizler olarak tezahür etmektedir. Deprem sonrasında yürütülen bu saha çalışmasında elde edilen veriler, toplumun yalnızca maddi değil, aynı zamanda dinî, psikolojik ve ahlaki yönden olumsuz etkilendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda hem resmî kurumlara hem de sivil toplum kuruluşlarına düşen sorumluluklar, yalnızca insani yardım ya da altyapı onarımı ile sınırlı olmayıp, toplumsal maneviyatı onarma ve yeniden inşa etme yükümlülüğünü de kapsamaktadır.

Yaşanan tahribatın çok katmanlı mahiyeti dikkate alındığında; afet sonrası sürecin sağlıklı ve kalıcı bir şekilde yönetilebilmesi için ilgili tüm kurumların birbirinden bağımsız ve dağınık şekilde değil, eşgüdüm ve iş birliği içerisinde hareket etmeleri kaçınılmazdır. Koordinasyona dahil kurum ve kuruluşların afet zamanlarında yapmaları gereken sorumluluklara ilişkin öneriler şu şekilde sıralanabilir:

⁵³ Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şuayb el-Arnaûd-Âdil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 34/299, (20695).

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrût: Dârü'l Fikr, 1983), 2/270.

⁵⁵ Buhârî, “Lukata”, 8, (2303).

⁵⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 11/77; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-Karâfi, *ez-Zahîre* (Beyrût: Dârü'l Garb el-İslâmî, 1994), 4/109.

⁵⁷ Buhârî, “Cum'a”, 11.

8.1. Manevi Rehberlik ve Dinî Danışmanlık Mekanizmalarının Kurumsallaşması

Din ve dinî değerlerin, afet süreçlerinde toplumun önemli bir kesimi tarafından bir sığınak olarak görüldüğü ile ilgili çalışmadan elde edilen güçlü veriler, bu sürece maruz kalan kişilerin manevi rehberler tarafından ruhen desteklenmesinin son derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ihtiyaca cevap vermek üzere aşağıdaki adımların atılması önerilmektedir:

Eğitim Kaynak ve Materyalleri Geliştirme: Diyanet İşleri Başkanlığı koordinasyonunda, Eğitim Fakültesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık bölümleri ile ilahiyat fakültelerinde görev yapan uzman akademisyenlere, afetzedelere yönelik manevi rehabilitasyon amaçlı dinî referanslı el broşürleri ve eğitim setleri hazırlanmalıdır.

Saha Uygulaması: Müftülükler bünyesinde sahada görev yapan din görevlisi ve gönüllüler, uzmanlarca geliştirilen bu eğitim setlerini esas alarak, afetzedelerden oluşan küçük gruplarla sohbet tarzı oturumlar yapabilirler. Bu oturumlar, periyodik, kısa süreli ve yüz yüze şeklinde gerçekleştirilmelidir. Söz konusu sohbetler, dinî temelli manevi destek uygulamalarının travma sonrası iyileşme sürecine önemli katkılar sağlayabilir.⁵⁸

8.2. Afet Fıkına Yönelik Yayın, Eğitim ve Rehberlik Faaliyetlerinin Geliştirilmesi

Deprem zamanında ibadetlerin nasıl edilebileceği ile ilgili ortaya çıkan bilgi eksikliği, bu konularla ilgili kaynak ve materyallerin hazırlanmasını zaruri hale getirmiştir. Bu doğrultuda aşağıdaki adımların atılması önerilmektedir:

Yaygın ve Pratik Kaynak Üretimi: Başta Diyanet İşleri Başkanlığı ve ilahiyat fakülteleri olmak üzere yetkilendirilmiş kurumlarca oluşturulacak uzman ekipler tarafından depreme özel bir ilmihal hazırlanmalıdır.

Hızlı Bilgi Paylaşımı: Halkın acil durumlarda ortaya çıkan müşterek bilgi eksikliğini giderici; anlaşılır, sade ve pratik bilgiler içeren el broşürleri, kamu spotları, çevrim içi kaynak ve mobil uygulamalar hazırlanmalıdır.

⁵⁸ Örnek olay incelemesi için bk.: Lori Zoellner vd., "Islamic Trauma Healing: Initial Feasibility and Pilot Data", *Societies* 8/3 (2020), 12. "İslâmî Travma Tedavisi: Ön Fizibilite ve Pilot Çalışma Verileri" başlıklı bu makalede Uzun süreli iç savaş, göç ve kültürel uyum sorunları nedeniyle yüksek travma yaşayan Somalili bir grup mülteci üzerinde bir saha çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada, 5 ila 7 kişilik küçük gruplar oluşturulmuş ve bu gruplara; çeşitli sıkıntı, hastalık ve toplumsal baskılara maruz kalan Hz. İbrahim, Hz. Yunus, Hz. Yusuf ve Hz. Eyyüp gibi Peygamberin Kur'an'da geçen mücadeleleri ve kurtuluş hikâyeleri anlatılmış, kârieler tarafından Kur'an'dan bazı bölümler tilavet edilmiş ve birlikte topluca dualar edilmiştir. Bu saha çalışmasına katılan mültecilerin çoğunda, travmaya bağlı davranış bozukluklarında iyileşme ile sorunların üstesinden gelme ve dinî aidiyyet hissinde olumlu bir artış olduğu tespit edilmiştir.

Bu alanda yapılacak çalışmalara, Malatya İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi akademisyenleri tarafından 2020 yılında yayımlanan, “Afet İlmihali”⁵⁹ isimli eser örnek olarak gösterilebilir.

Söz konusu eser, afet dönemlerinde bireylerin yaşadığı ruhsal, dinî ve toplumsal sorunlara karşı dinî referanslar perspektifinden çözüm önerileri üretmektedir.⁶⁰

Covid-19 salgınının ilk dönemindeki fikhî uygulamalar da bu tür çözüm önerilerine somut örneklik teşkil etmektedir. Örneğin, Cuma, Bayram ve Teravih namazlarının cemaatle eda edilmesi salgının başında tamamen terk edilmişken, salgının etkisini yitirdiği son evrede sosyal mesafe ve maske koşuluyla izin verilmiştir. İslâm ülkelerinde yayımlanan bazı bilimsel makalelerde de salgın dönemindeki uygulama ve çözüm önerileri konu edilmiştir.⁶¹

8.3. Toplumun İtikadî ve Ahlaki Bilincini Güçlendirmeye Yönelik Programlar

Araştırmadan elde edilen sonuçlar, afet sonrasında bireylerin, kadere iman, tevekkül, sabır, ilahi adalet ve ceza gibi temel inanç esaslarını yeniden sorguladıklarını göstermektedir. Bu durum, inanç esaslarını ve ahlaki sorumluluk bilincini pekiştirmeye yönelik uzun vadeli eğitim ve bilinçlendirme çabalarının geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Doğrudan fıkıh alanı ile ilgisi bulunmamakla birlikte katılımcıların ankette dile getirdikleri inanç problemlerinin çözümü konusunda Allah-insan ilişkisi ve imtihan bilinci gibi temel inanç konularında da toplumun acilen bilinçlendirilmesi önerilmektedir.⁶²

⁵⁹ Mehmet Birsın vd. (ed.), “Afet İlmihali”, *Afet İlmihali* (Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 2020).

⁶⁰ Enver Osman Kaan, “Salgın Hastalık Döneminde Alınan Tedbirlerin Fikhî Analizi”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 11-13; Birsın vd., “Afet İlmihali”, 124.

⁶¹ Abdul Rohman vd., “Dialectics Of Fiqh Worship Mahdah In Pandemic Seasons, Perceptions Of Islamic Religious Groups In Banyumas District”, *Journal of Positive School Psychology* 6/7 (2022), 1799-1813.

⁶² Afet Allah ilişkisi: Doğa ve insan, kendiliğinden var olmadığı gibi insanın maruz kaldığı; bela, musibet ve doğal felaketler de rastlantısal ve bilinçsiz bir şekilde meydana gelmemektedir. İnsanın ve kâinatın yaratılması ve kâinatta cereyan eden bütün hadiseler Allah'ın ilmi, iradesi ve kudretinin bir tecellisidir. Nitekim şu ayetler de bunun delilidir: “Düşünmediler mi ki, gökleri ve yeri yaratmış olan Allah, kendilerinin benzerlerini de yeniden yaratmaya kâdirdir!” (el-İsra 17/99), “Hiç yaratan (yarattığını) bilmez mi? O bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır.” (el-Mülk 67/14), “Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin mi oldunuz? Bir de bakarsınız yeryüzü altüst olmuş!” (el-Mülk 67/16), “Bunlardan öncekiler de tuzak kurmuşlar, ama Allah da onların evlerini temellerinden sökmüş, üstlerindeki tavan tepelerine inmiş, böylece hiç farkında olmadıkları bir yerden kendilerine ceza ansızın gelmişti.” (en-Nahl 16/26). Afet imtihan ilişkisi: Afetler, bir bakımdan ikaz ve uyarı, diğer bir bakımdan da nimet ve mükafat olması yönüyle birer imtihan vesilesidir. İnsanın bu imtihan sebebiyle varoluşsal sınırlılıklarını idrak etmesi, Rabbini hatırlaması ve yozlaşan insanî ilişkilerini iyileştirmesi mümkündür. (Recep

Kurumsal İş birliği: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), halihazırda yürütmekte olduğu afet farkındalık eğitimi seminerlerine,⁶³ yukarıda sözü edilen inanç eksikliğini önerilerin odağa alındığı eğitim seminerlerini de eklemelidir. Bu faaliyetler, Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ve Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ile yapılacak protokoller çerçevesinde, cami, okul, resmi öğrenci yurtları ve gençlik merkezleri gibi mekânlarda daha geniş yelpazede icra edilmelidir.

8.4. Ahlaki Zafiyetlerle Mücadele

Yardımların dağıtımını, kaynakların paylaşımı ve birlikte yaşama kültüründe gözlemlenen ahlaki zaafılar (yağmalama, bencillik, liyakatsizlik gibi), toplumun sadece maddi değil, aynı zamanda ahlaki ve etik anlamda da bir rehabilitasyona ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu sebeple, aşağıdaki hususların vurgulandığı eğitim ve bilinçlendirme faaliyetlerinin yürütmesi önerilmektedir:

Seminer, Konferans ve Bilgilendirme Toplantıları: Diyanet İşleri Başkanlığı ile Millî Eğitim Bakanlığı başta olmak üzere ilgili tüm birimler, cemaat, öğrenci ve çalışanlarına, birlikte yaşama kültürüne zarar veren ahlaki zaafılar konusunda sıklıkla bilgilendirme (“değerler eğitimi seminerleri”, vaaz ve hutbe gibi) toplantı ve etkinlikleri tertip edebilir.

Toplantı Eğitim İçerikleri: Yapılacak olan bu bilgilendirme toplantılarında; özellikle afet dönemlerinde dikkat edilmesi gereken insani ve İslâmî sorumluluklar bağlamında; ihsan, infak, îsâr, yardım ve dayanışma, kul hakkı, adalet, kanaat ve tasarruf gibi konuların⁶⁴ çarpıcı örneklerle anlatıldığı ahlak temelli sunumlar yapılmalıdır.

Yaygın Eğitim Materyallerine Erişim: Yüz yüze yaygın eğitim yöntemi ile yapılması önerilen “ahlaki sorumluluklar” içerikli makale ve bilgilendirme dokümanları, sosyal medya ve diğer dijital platformlar üzerinden geniş kitlelerle paylaşılmalıdır. Bu sayede toplumsal vicdanın güçlendirilmesine katkı sağlanabilir.

8.5. İş Ahlakı ve Mesleki Sorumluluk Eğitim ve Denetiminin Yaygınlaştırılması

Yapılan çalışmada, depremde yıkılan binaların, yalnızca imar plan ve proje hatalarından kaynaklanmadığı, bu hataların aynı zamanda vicdani ve ahlaki zaafılara da dayandığı ile ilgili bulgular tespit edilmiştir. Bu durum, teknik denetimin yanı sıra

Ardoğan, “Kelam Açısından Doğal Kötülüklerin İlahî Adalet ile Bağdaşırılığına İlişkin İzahlar”, Birey ve Toplum 4/8 (2014), 68-69; Birsin vd., “Afet İlmihali”, 3-61.)

⁶³ T.C. İçişleri Bakanlığı, “Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)” (18.07.2025)

⁶⁴ Birsin vd., “Afet İlmihali”, 188-202.

uhrevî sorumluluk bilincini güçlendiren eğitimlerin zorunlu olduğunu göstermektedir. Bu sebeple, sektörün, yapılması gerekli eğitimler bağlamında acilen kurumsallaşarak binaların imar ve inşası sürecinde emeği bulunan vasıflı-vasıfsız bütün bireylerin, iş ahlakı ve mesleki sorumluluklar bağlamında bilinçlendirilmesi önerilmektedir:

Hizmet İçi Eğitim Kursları: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na bağlı Yapı Denetim Kuruluşları'nın denetiminde olan müteahhit firma, mimar ve mühendislere yönelik “meslek ahlakı ve dinî sorumluluk” temalı zorunlu hizmet içi eğitim seminerleri düzenlenmelidir.

Uzman Paydaşlarla İş Birliği Protokolleri: Bu eğitim, seminer ve konferansları verecek kadrolar arasında, vicdani ve uhrevi sorumluluk bilincinin önemini vurgulamak amacıyla alanında uzman ilahiyatçılara da yer verilmelidir. Zira toplumsal dönüşümü gerçekleştirmek açısından kurslarda verilecek teknik destek ve mevzuat bilgisinin yanı sıra vicdani ve uhrevi sorumluluk bilincinin verilmesi de son derece önemlidir.

8.6. STK'ların Manevi Destek Hizmetlerinde Etkinleştirilmesi

Çalışmada, afet bölgelerinde yüksek özveri ile faaliyet yürüten STK'ların yaptıkları insani yardımlarla ilgili birtakım olumsuz bulgulara rastlanılmıştır. Bu bulgular temelinde; yardımların ihtiyaç odaklı değil, rastgele dağıtılması, gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaşma konusunda yeterli hassasiyetin gösterilmemesi ve yardımların zamanında teslim edilmemesi gibi sebepler bulunabilir. Bu bağlamda, STK'ların yaptıkları yardımlarla ilgili söz konusu edilen bu olumsuzlukları gidermek amacıyla aşağıdaki şu adımların atılması önerilmektedir:

STK'lar Arası Koordinasyon ve İş Birliği Protokolleri: “Yerinde, zamanında ve yeterli yardım” anlayışıyla; STK'lar ile AFAD, Diyanet İşleri Başkanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve yerel yönetimler arasında iş birliğine dayalı koordinasyon protokolleri oluşturulmalıdır.

Hizmet Çeşitliliği: Toplum, hayırla yad ettiği bu kuruluşlardan, sadece yardım tedariki ve dağıtma işi değil, ayna zamanda ihtiyaç duyulan her alanda daha aktif ve planlı bir rol üstlenmesini beklemektedir. Bu bağlamda, STK'lara, başta toplumun dezavantajlı kesimini oluşturan; engelli, çocuk, kadın ve ihtiyarlara yönelik psikososyal destek, olağanüstü durumlarda kardeş aile uygulaması, gençlere ve öğrencilere yönelik değerler eğitimi seminerleri, ata sporları ve ilim, bilim ve teknoloji atölyeleri gibi pek çok alanda hizmet çeşitliliği politikaları geliştirmeleri önerilmektedir.

Sonuç

Çalışmaya katkı sunan katılımcıların ibadetler, helal ve haramlar ile manevi başa çıkma stratejileri bağlamında sordukları dinî ve fikhî sorular, toplumun afet süreçlerinde güçlü bir dinî yönelim taşıdığını ortaya koymuştur. Özellikle bu sorulardan elde edilen bulgular, toplumda ibadet fikhına dair belirgin bir bilgi eksikliğinin mevcut olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Fikhî Çıkarımlar:

Afet Algısı: Afetler, bir yönüyle ibret vesikası, ilâhî uyarı ve ikaz niteliği taşıırken; diğer bir yönüyle de rahmet ve mağfiret vesileleridir. Kur'an ve Sünnet ışığında afetler, ilâhî bir ceza olarak değerlendirilebileceği gibi bu afetlerde hayatını kaybedenlerin hükûmî şehit sayılması, hayatta kalanların sabır göstermeleri hâlinde günahlara kefarettir ve yüksek mükâfatlara vesile olması yönüyle de rahmet ve mağfiret kapsamında değerlendirilmesi mümkündür. Hz. Peygamber'den sonra meydana gelen afetlerin ilâhî maksudunun ne olduğu hakkında yapılacak bütün değerlendirmelerin indî olacağı ve kati bir hüküm ifade etmediği ortadadır. Bu nedenle, meselenin; imtihan, ikaz ve rahmet boyutlarıyla dengeli bir şekilde ele alınması son derece önemlidir.

Azimet ve Ruhsat Hükümler: Deprem sürecinde afetzedelerin karşılaştıkları dinî ve fikhî sorunların tamamının, İslâm hukukunda azîmet-ruhsat ayrımının temelini teşkil eden; "Zaruretler haram olan şeyleri mübah kılar" küllî kaidesine dayalı kolaylaştırıcı ruhsat hükümler çerçevesinde çözüme kavuşturulması mümkündür. Zira bu yaklaşıma göre, olağanüstü şartlarda şer'î yükümlülüklerin bütünüyle terk edilmesi yerine, mükellefin gücü nispetinde onu ifa etmesi esastır. Hz. Peygamber, "Size emrettiğim şeyleri gücünüzün yettiği kadar yerine getiriniz"⁶⁵ buyurmuştur. Nitekim, "İfası kolay olan, ifası zor olan şeyin sukûtu ile sâkit olmaz" külli kaidesi de bu hususu teyit etmektedir.⁶⁶

Fıkıh Algısı ve Müracaat Düzeyi: Katılımcı ifadeleri, fıkıh ilminin ağırlıklı olarak dinî bilgi, ibadet ve toplumsal düzenin tesisine ilişkin bir disiplin olarak algılandığını göstermektedir. Fıkıhın teorik düzeyde önemli olduğu çoğunlukça kabul edilmekle birlikte, pratikte bu bilgiye yeterli ölçüde müracaat edilmediği anlaşılmaktadır. Bu bulgu, kamu düzeninin İslâm ahlakı çerçevesinde yeniden inşası için fıkıhın hayatta daha görünür ve işlevsel hâle getirilmesi gereğine işaret etmektedir.

⁶⁵ Müslim, "Fazâil", 1337; Buhârî, "el-l'tisâm bi'l Kitâb ve's Sünne", 2.

⁶⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi kavâ'id ve fîrû'i fikhî's-şâfi'iyye* (Beyrût: Dâru'l Küttübü'l İlmiyye, 1983), 159.

Bu tespit, özellikle genç nesillerin, gücünü dini değerlerden alan toplumsal öz ve karakterden hızla uzaklaştığını göstermesi bakımından da son derece ürkütücüdür. Bu nedenle, sorunun çözümü için hızlı ve etkin müdahale zorunlu hâle gelmiştir.

Bu nedenle, fıkîh bilgisine duyulan ihtiyaç bağlamında, toplumun bu ilme yönelik inanç ve güvenini yeniden güçlendirmek amacıyla aşağıdaki adımların atılması önerilmektedir:

Fıkîh ve Toplumsal Farkındalık Çalışmaları: Toplumun fıkîh ilminden daha ziyade istifade etmesi, ona ilgi ve ihtiyaç duyması ile alakalı bir süreçtir. Bu nedenle, toplumun her katmanına yönelik farkındalık ve bilinçlendirme faaliyetleri yürütülerek toplum ve fıkîh ilişkisinin güçlendirilmesine yönelik somut adımların atılması gerekmektedir.

Bu bağlamda, toplum ile fıkîh müktesebâtı arasında yeniden bir gönül bağı tesis etmek gerektiği hususu izahtan varestedir. Bunun için yapılması gereken öncelikli iş; menşei ve tarihî birikimi sayesinde fıkîhin, hukukî meseleleri çözümedeki yetkinliği ile toplumun bir an önce yüzleştirilmesi olmalıdır. Bu sayede, İslâm fıkîhinin aktüel değeri ile ilgili olarak ortaya atılan; tarihsel, statik, bir bilim olmaktan ve hukuk üretmekten aciz olduğu yönündeki iddiaların asılsız⁶⁷ olduğu ortaya konmuş ve fıkîh ilminin itibarı iade edilmiş olacaktır.

Bu amaca ulaşmak amacıyla Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilkökul seviyesinden başlayarak öğretim müfredatına fıkîh mazimizi ve müktesebatımızı anlatan dersler konulmalıdır. Bu derslerde, öğrenci seviyeleri dikkate alınarak; fıkîh ilminin tanımı, evrenselliği, özgünlüğü, kaynak ve menşei ile ilgili konu anlatımları bulunmalı, bu ilmin teşekkülünde üstün gayretleri bulunan müctehid imamların mücadelesini anlatan biyografik içeriklere de yer verilmelidir.

Adalet Bakanlığı Alternatif Çözümler Daire Başkanlığı, husûmetlerini fıkîh çerçevesinde çözmek isteyen vatandaşların uzlaştırılması hususunda, Dinî Yüksek İhtisas Mezunları, Müftüler ve İlahiyat/İslâmî İlimler Fakülteleri İslâm Hukuku Anabilim Dalında görev yapan akademisyenleri uzlaştırmacı olarak görevlendirilebilir.

Dinî ve tarihî geçmişimizle ilgili içerik üreten yapımcıların Diyanet İşleri Başkanlığına bünyesinde kurulacak bir birim marifetiyle denetlenmesi sağlanabilir. Bu iş birliği sayesinde, toplumun inşasında başta fıkîhin ve fukahânın üstlendiği misyonu canlandıran zengin ve nitelikli içerikler üretilmesi de temin edilebilir.

⁶⁷ Saffet Köse, "İslam Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahlili", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 255-295.

Bunun yanı sıra Yüksek Öğretim Kurulu da konu ile ilgili telif eser, bilimsel makale ve sempozyum bildirimleri üretmeleri konusunda akademisyenleri teşvik edilebilir.

Kurumsal Acil Fıkhî Eylemler:

Kurumlar Arası Koordinasyon Zorunluluğu: Afet zamanlarında karşılaşılan meşakkat ve zorluklarla mücadelede sadece fiziki destek ve iyileştirme çalışmalarından sorumlu kurumların değil, aynı zamanda toplumun ortak inanç değerlerini inşa ve ihya etmeyi amaç edinen kurumların da eşgüdüm içinde hareket etmeleri gerekir. Bu sebeple, afetin sebep olduğu maddi ve manevî hasarın boyutu ve etki alanı dikkate alınarak hizmet götüren kurumların görev ve sorumluluklarını doğru ve hızlı bir şekilde yerine getirebilmeleri için aralarında mutlaka koordinasyon tesis etmeleri şarttır.

Manevi Rehberlik ve Fetva Uygulamaları: Din eğitimi ve hizmeti veren kurumlar afet öncesinde; acil durumlara ve özellikle de depreme özgü ilmihal ve fetva broşürleri hazırlamalı, din görevlisi/gönüllülerine sahada icra etmesi beklenen dinî rehberlik hizmetleri ile ilgili provalar yaptırılmalıdır. Ayrıca acil durumlarda toplumun fıkhî sorularına cevap verecek eleman yetiştirmek amacıyla istidatı ve isteği olan din görevlilerine acil durum fıkhî eğitimi seminerleri verilmelidir. Ayrıca, sanal ve dijital ortamlarda acil durumlarda insanların rahatlıkla ulaşabilecekleri çevrim içi fetva hatları oluşturulmalıdır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

Ali Selçuk Biricik. “Doğal Afetler İnsan ve Din”. *İslâm Düşüncesinde Yeni Arayışlar-III*. İstanbul: Rağbet, 2000.

Mehmet Birsin vd. (ed.). “Afet İlmihali”. *Afet İlmihali*. Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Yayınları, 2020.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. ed. Mustafa Dîb el-Buğâ. Şam: Dâru İbni'l Kesîr-Dâru'l Yemâme, 5. Basım, 1993.

- Hasan Bulut. “Depremın Kur’ân Bağlamında Hikmet Cihetiyle Değerlendirilmesi”. *İlahiyat Akademi* 20 (2024), 161-187.
- Taha Çelik. “Korku Namazı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (2021), 209-234.
- Metin Çınaroğlu. “Kahramanmaraş Depremleri Sonrası Manevi Başa Çıkma, Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) ve İslâm Odaklı Travma Bazlı Bilişsel Davranışçı Terapi (İO-TBBDT)”. *Eskiye* 52 (2024), 351-376. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1410050>
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî es-Sicistânî. es-Sünen. ed. Şuayb el-Arnaûd - Muhammed Kâmil Karabelli. *Dârü’l Risâle el-Âlemiyye*, 1. Basım, 2009.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn*. Beyrût: Dârü’l Mârife, ts.
- Hacı Mehmet Günay. “Su”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ali Haydar. *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*. Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Heysemî, Ebû’l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Keşfü’l-estâr ‘an zevâ’idi’l-Bezzâr*. ed. Habîburrahmân el-A’zamî. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 1979.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşki. *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1966.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnaûd - Âdil Mürşid. Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî vd. *Sahîhu İbn Hibbân, es-Sünen, et-Tekâsîm ve’l-envâ’*. Beyrût: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 2012.
- Enver Osman Kaan. “Salgın Hastalık Döneminde Alınan Tedbirlerin Fıkhî Analizi”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 5-24.
- Karâfî, Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *ez-Zahîre*. Beyrût: Dârü’l Garb el-İslâmî, 1. Basım, 1994.
- Fikret Karaman. “Tevekkül, Kader Bağlamında Deprem ve Sorumluluk Bilinci”. *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (2020), 903-936.
- Muhammed Karaosman. “Kur’ân’dan Hareketle Doğal Âfetlerin ve Salgın Hastalıkların İlahî Bir Ceza Olarak Nitelendirilmesi Sorunu”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2020), 98-120.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed. *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’ fi tertîbi’ş-şerâ’i’*. ed. Ali Muhammed Muavvad - Adil Ahmed Abdulmevcud. Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 2002.

- Saffet Köse. "İslâm Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahlili". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 255-295.
- Lori Zoellner vd. "Islamic Trauma Healing: Initial Feasibility and Pilot Data". *Societies* 8/3 (2020), 12. <https://doi.org/10.3390/soc8030047>
- Mevvâk, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b Ebi'l Kâsım b. Yûsuf el-Abdarî. *et-Tâc ve'l-iklîl*. Beyrût: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc en-Nisâbü'rî. *el-Câmi'u's-sahîh*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kâhire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürkâuh, 1955.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. ed. Komisyon. Kâhire: İdâretü't Tıbbâ'ti'l Münriyye, 1347.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrût: Dâr-ü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2. Basım, 1392.
- Okumuş, Ejder. "Tabi Afetler Din ve Toplum-Marmara Depremi Örneği-". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 360.
- Rohman, Abdul vd. "Dialectics Of Fiqh Worship Mahdah In Pandemic Seasons, Perceptions Of Islamic Religious Groups In Banyumas District". *Journal of Positive School Psychology* 6/7 (2022), 1799-1813.
- Faruk Sancar. *Afetlerle Mücadelede İnançın Yeri Kader ve Tedbir Arasında Mücadele Yöntemleri*. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), 2023.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme. *el-Mebsût*. Mısır: Matbaatü's Saâde, ts.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. ed. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Sîvâsî, İbnü'l-Hümâm Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid. *el-Fethu'l-kadîr*. Beyrût: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1. Basım, 1970.
- Smith, John A. "Evaluating the contribution of interpretative phenomenological analysis". *Health Psychology Review* 5/1 (2011), 9-27.
- Smith, John A. - Osborn, Mike. "Interpretative Phenomenological Analysis". *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Methods*. ed. John A. Smith. 51-80. London: SAGE Publications, 2003.
- Smith, John A. - Osborn, Mike. "Interpretative Phenomenological Analysis". *Doing Social Psychology Research*. ed. C. Marks. 229-254. London: SAGE Publications, 2004. <https://psycnet.apa.org/record/2004-12494-009>
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'id ve fîrû'ci fikhi's-Şâfi'iyye*. Beyrût: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1. Basım, 1983.

- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *el-Ümm*. Beyrût: Dârü'l Fıkr, 2. Basım, 1983.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl ed-Dûkâtî. *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ Merâki'l-Felâh Şerhi Nuri'l-İzâh*. Beyrût: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Ahmet Tanhan. "COVID-19 Sürecinde Online Seslifoto (OSF) Yöntemiyle Biyopsikososyal Manevi ve Ekonomik Meseleleri ve Genel İyi Oluş Düzeyini Ele Almak: OSF'nin Türkçeye Uyarlanması". *Turkish Studies* 15/4 (2020), 1029-1086. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44451>
- Ahmet Tanhan. "COVID-19 sürecinde online seslifoto (OSF) yöntemiyle biyopsikososyal manevi ve ekonomik meseleleri ve genel iyi oluş düzeyini ele almak: OSF'nin Türkçeye uyarlanması [Utilizing online photovoice (OPV) methodology to address biopsychosocial spiritual economic issues and wellbeing during COVID-19: Adapting OPV to Turkish]". *Turkish Studies* 15/4 (2020), 1029-1086.
- Ahmet Tanhan - Strack, Robert W. "Online Photovoice to Explore and Advocate for Muslim Biopsychosocial Spiritual Wellbeing and Issues: Ecological Systems Theory and Ally Development". *Current Psychology* 39/6 (2020), 2010-2025.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. es-Sünen. ed. Ahmed Muhammed Şakir vd. Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 2. Basım, 1395.
- Wang, Caroline - Burris, Mary Ann. "Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment". *Health Education & Behavior* 24/3 (ts.), 369-387.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB), 2023 *Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri Raporu*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023.
- BOÜN, Boğaziçi Üniversitesi. "Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü (KO-ERİ)". (Erişim 02.02.2025). <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/bilgi/depremenedir/>
- DİA, Diyanet İşleri Başkanlığı. Erişim 14.03.2025. <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/34232/deprem-bolgesindeki-illerimizde->
- TDV, Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim 14.03.2025. <https://tdv.org/tr-TR/turkiye-diyanet-vakfi-deprem-bolgesinde-faaliyetlerine-devam-ediyor/>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Fetva Kurulu". Erişim 20.05.2025 <https://kurul.diyanet.gov.tr/soru/musulmanin-afetlere-bakisi-nasil-olmalidir/0193c42d-a137-7175-0c7a-1be3667bf32c>
- T.C. İçişleri Bakanlığı. "Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)". Erişim 18.07.2025. <https://www.afad.gov.tr/egitimler>
- Tanhan, Ahmet. "Online Seslifoto (OSF) Bilgilendirme". *Youtube*. Yayın Tarihi 20 Temmuz 2020. https://www.youtube.com/watch?v=_e0imJTtC_Y